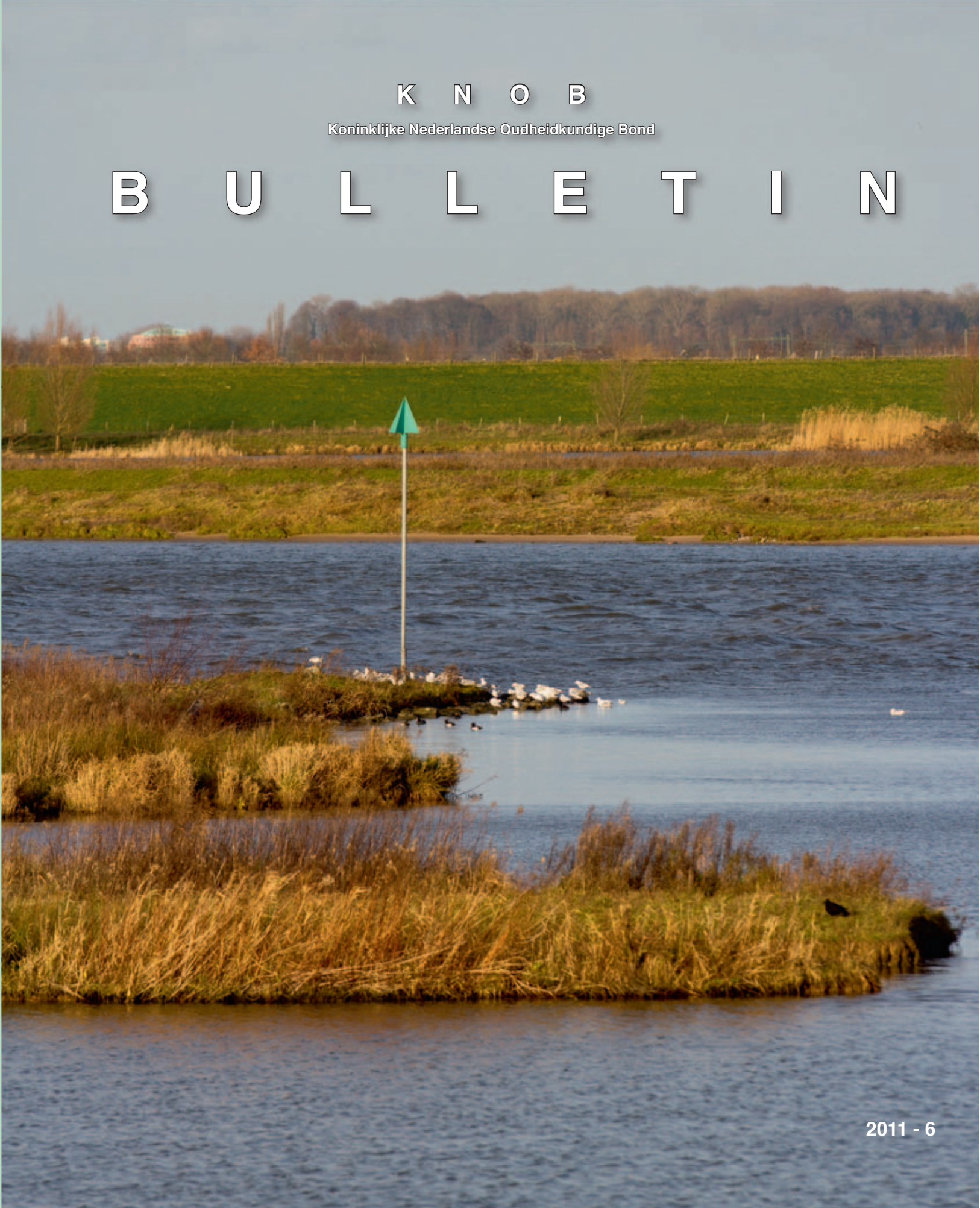
K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

2011 - 6

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin KNOB
Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door RMIT/Faculteit Bouwkunde, TU Delft
ISSN 0166-0470

Redactie
Prof. dr. A.F.W. Bosman
mw. Prof. dr. M.C. Kuipers
Prof. dr. K.A. Ottenheym
Dr. R.J. Rutte
Dr. G.H.P. Steenmeijer
mw. Dr. M.T.A. van Thoor (hoofdredacteur)
Prof. dr. D.J. de Vries

mw. Drs. C.C. Gautier (eindredacteur)
mw. Drs. U. Yland (vertaler)

Kopij voor het Bulletin KNOB
Voor auteursinstructies zie:
www.knob.nl/bulletin/richtlijnen-voor-auteurs

Voorstellen voor kopij graag als synopsis aanleveren bij:
Bulletin KNOB
t.a.v. mw. Dr. M.T.A. van Thoor, hoofdredacteur
Postbus 5043, 2600 GA Delft
015 2781535
info@knob.nl

Abonnementen en lidmaatschap KNOB
Algemeen: € 66,50; t/m 27 jaar: € 25,50; vanaf 65 jaar: € 51,00; instellingen: € 127,50.
Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. U kunt uw lidmaatschap schriftelijk beëindigen, via post of email, vóór 1 november van het lopende jaar.

Bureau KNOB
Postbus 5043, 2600 GA Delft
015 2781535
info@knob.nl
www.knob.nl

Bestuur KNOB
Mr. W.M.N. Eggenkamp (voorzitter), mw. drs. D.H.H. Scheerhout (vice-voorzitter), dr. mr. G. Medema (secretaris), dhr. A.P.P. Met (penningmeester), drs. J.M. Gerlings (lid)

Druk en lay-out
Weevers Grafimedia, Postbus 22, 7250 AA Vorden

INHOUD

Rob Dettingmeijer
Natuur en landschap als erfgoed 197

Rob Dettingmeijer
Natuurmonumenten als cultuurmonumenten. De voortdurende verandering van het begrip natuur in onze cultuur 198

Hans Renes
Landschap als erfgoed. Historische processen en gelaagde landschappen 210

Eric Luiten
Gereanimeerd erfgoed. Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie als format voor het landschapsbeleid 223

Jos Bosman
De Waddenzee, een gigantisch wereldnatuurerfgoed-park 231

Publicaties
Koos Bosma, Jan Kolen (red.), Geschiedenis en Ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed (recensie Marieke Kuipers) 241
G. Andela, J.T.P. Bijhouwer. Grensverleggend landschapsarchitect (recensie Rob Dettingmeijer) 242
P.C. Vos, J. Bazelmans, H.J.T. Weerts en M.J. van der Meulen (red.), Atlas van Nederland in het Holoceen: Landschap en bewoning vanaf de laatste IJstijd tot nu (recensie Jaap-Evert Abrahamse) 243

KNOB
Berichten van het bestuur 244

Summaries 245

Auteurs 246

Richtlijnen 247

Afbeeldingen omslag
Voorzijde: De Lek bij Culemborg, december 2011 (Sjoerd van Willigenburg)
Achterzijde: Caerte vande naerder ofte uijtermeerse meer ghemeeten en in cavelingen van 20 Rynlantse morgens verdeelt per me Nicolaum Bonifatium, 1629 (Universiteitsbibliotheek VU Amsterdam, sign. LL.02747gk: 16232/od/1629)

BULLETIN KNOB
Jaargang 110, 2011, nummer 6

Natuur en landschap als erfgoed

Europa lijkt opnieuw op een financiële crisis af te stevenen. Een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking reageert daarop met de volgende reflex: minder over de grenzen kijken en op zoek naar de nationale identiteit. Bij die tekenen is het niet verbazingwekkend dat het kabinet heeft beloofd om in de bezuinigingen het erfgoed te ontzien. Het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening is evenwel opgeheven en natuur en cultuurlandschap zijn ondergeschikt gemaakt aan landbouw, infrastructuur en innovatie. Veel van de zorg voor cultuurlandschappen en natuurgebieden wordt gedecentraliseerd en neergelegd bij provincies en gemeenten. Deze veranderingen roepen discussie op. Sommigen vrezen zelfs voor onherstelbare schade aan het landschap en de natuur in Nederland. Dit bracht de redactie van het *Bulletin* op de gedachte om een nummer te wijden aan landschap en natuur als erfgoed, waarbij dit thema vanuit meerdere invalshoeken wordt belicht, niet alleen vanuit historisch perspectief maar ook met het oog op de toekomst.

In het eerste artikel wordt aandacht besteed aan de verschillende fasen die het natuurbehoud sinds de late negentiende eeuw doorliep. Wat begon met de stichting van een aantal reservaten in een zich steeds sneller ontwikkelend en veranderend Nederland, vindt zijn voorlopige einde in een nog niet geheel geïmplementeerde ecologische hoofdstructuur. De opvattingen over een zo optimaal mogelijk natuurbeheer en het remmen van de wereldwijde snelle achteruitgang van de biodiversiteit, hebben zich in de loop der tijd enkele malen schoksgewijs gewijzigd. Door de veranderende natuuropvatting van iedere nieuwe generatie werden de natuurgebieden steeds weer op de schop genomen. Het artikel is een pleidooi om natuurmonumenten te beschouwen als monumenten van geschiedenis en cultuur.

Hans Renes laat in zijn bijdrage zien hoe cultuurlandschappen in de loop van de twintigste eeuw zijn ontdekt als erfgoed, maar hij wijst er tevens op dat bij veel beleidsmakers en planners nog een schreeuwend gebrek aan kennis bestaat over de nieuwere ontwikkelingen in het onderzoek naar de geschiedenis van het landschap. In het landschap komen cultuur en natuur samen en de uitkomst is het resultaat van een lang en complex historisch, biologisch en fysisch proces, waar nog veel onderzoek naar gedaan moet worden. Als referentiepunt in beheer en ontwerp pleit hij voor de methode van de landschapsbiografie, waarbij de metafoor van historische gelaagdheid kan worden gehanteerd als handvat om greep te krijgen op de complexiteit van cultuurlandschappen.

In de tekst van Eric Luiten wordt de Nieuwe Hollandse Waterlinie gepresenteerd als voorbeeld van gereanimeerd erfgoed. Nadat Luiten in grote lijnen de worsteling met landschapsbescherming en landschapsontwikkeling in Nederland tijdens de twintigste eeuw heeft geschetst, zet hij het Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie neer als een navolgenswaardig voorbeeld voor landschapsbeleid. De linie heeft al een plaats in de ‘canon van de ruimtelijke ordening’ gekregen. Volgens Luiten heeft de Waterlinie bewezen dat een ambitie om het landschap te verrijken met ontwerpen en ontwikkelingen geïnspireerd door geschiedenis, succesvol kan zijn.

De Waddenzee, het grootste Werelderfgoedmonument van Nederland, staat centraal in het essay van Jos Bosman. Hij stelt dat de potentiële waarden van dit gebied bijna eindeloos zijn, maar dat de lokale economie, anders dan meestal bij monumenten van Werelderfgoed, niet of nauwelijks van de aanwijzing heeft geprofiteerd. Dat komt omdat de wet van ‘de heiligheid van veiligheid’ daar nog heerst. Bosman pleit om meer te kijken naar het Duitse gebied, dat het vasteland wel bij de toeristische ontwikkeling betrokken heeft, zonder direct het massatoerisme te willen introduceren. Hoe dan ook moeten de complexe geschiedenis en het belang van het behoud van de Wadden beter worden uitgelegd aan een breed publiek.

Het is te hopen dat dit themanummer ook een breed publiek bereikt en het een vruchtbare bijdrage kan leveren aan de voortgaande discussie over behoud en ontwikkeling van natuur en landschap als cultureel erfgoed.

Rob Dettingmeijer
gastredacteur

Natuurmonumenten als cultuurmonumenten

De voortdurende verandering van het begrip natuur in onze cultuur

Rob Dettingmeijer

Natuur is voor tevredenen en legen.
En dan: wat is natuur nog in dit land?
Een stukje bos, ter grootte van een krant,
Een heuvel met wat villaatjes ertegen.

J.C. Bloem (1887-1966), *De Dapperstraat*[1]

'Wat is natuur nog in dit land?' is een populaire titel voor geschriften en debatten over natuurbescherming.[2] Uit die debatten komt geen eenduidig antwoord naar voren op de vraag wat onder natuur moet worden verstaan. Wel blijkt natuur steeds in tegenstelling tot cultuur te worden gedefinieerd. Cultuur is dan het kunstmatige, dat in scherp contrast staat met die verschijnselen of omgevingen die spontaan of natuurlijk, vanzelfsprekend en dus 'goed' zijn. Voor velen is die opvatting zo boven iedere twijfel verheven omdat zij zich niet bewust zijn dat een dergelijke opvatting pas in de vorige eeuw gemeengoed is geworden.
Meestal citeren mensen die spreken over de weinige natuur in Nederland alleen de twee middelste regels van de strofe uit het gedicht van Bloem. De eerste regel geeft aan dat ook in de tijd dat natuur voor de stadsmens ontspanning en rust vertegenwoordigde, dit door de cultuurproducenten soms met verbazing werd bezien. De laatste regel stipt terloops aan dat natuurbeleving niet alleen in contrast tot de urbane cultuur werd beleefd, maar ook een belangrijke motor van de suburbanisatie van villapark tot tuinwijk is geweest. Daarnaast en voor een deel zelfs daardoor vond een toenemend aantal mensen dat naarmate industrie, urbanisatie en de gerationaliseerde land- en tuinbouw grotere delen van het land opeisten, tenminste de herinnering aan een zo ongeschonden mogelijke natuur behouden moest blijven.

Dynamisch landschap en ongeschonden natuur

In grote delen van Europa en zeker in Nederland is niet alleen het in cultuur gebrachte landschap door de mens vormgegeven. Ook de zogenaamde 'woeste gronden' en bossen zijn door de mens veroorzaakt. Daarbij leidde zelfs het bewust 'in cultuur brengen' van het land en het bewust winnen van het land uit de zee vaak tot onvoorziene ontwikkelingen, waarop weer een antwoord gevonden moest worden. Wie de geschiedenis van de Nederlandse landschappen bestudeert, zal daarom snel tot de conclusie komen dat zowel in ruimte als in tijd een zeer grote dynamiek te zien is. Verder blijkt dat alleen in grove lijnen en met afnemende zekerheid een geschiedenis te schrijven is die verder teruggaat dan de zestiende eeuw.[3] Wat we weten bevestigt wel het beeld dat ongewilde en vaak ook ongewenste ontwikkelingen vaker voorkwamen dan dat onze landschappen de uitkomst waren van een bewust en geslaagd rationeel handelen. Veel van onze bossen, dikwijls beschouwd als ongeschonden natuur, zijn restanten van roofbouw en niet meer rendabele vaak mono-culturele velden voor houtproductie, onze 'natuurlijke' heidevelden de getuigen van een verdere fase van ontbossing, overbegrazing en verouderde vormen van mestwinning.[4]
De zoektocht naar ongeschonden natuur kwam niet alleen voort uit wetenschappelijke interesse. Minstens zo belangrijk was het ervaren van een 'natuurlijker bestaan'. Sinds 1854 was ook in Nederland 'Walden' van Thoreau een belangrijke inspiratiebron. Het is een besef dat in de natuurbescherming in Nederland nog springlevend is. De natuurbescherming is dan ook sterk cultureel bepaald.[5] In de loop van de tijd betekende die zoektocht naar een natuurlijker bestaan steeds meer dat mensen zich gingen verzetten tegen de als steeds kunstmatiger, eenvormiger en ongezonder beleefde dagelijkse omgeving. Van tevredenheid over het ontsnappen aan die omgeving in de vrije tijd ging dat gevoel bij steeds meer mensen en uiteindelijk ook bij de politiek over in het eisen dat ook de dagelijkse omgeving anders werd ingericht. In het begin was natuurbehoud beperkt tot een liefhebberij van een kleine groep die probeerde te redden wat er te redden viel. De ambitie was ooit om het uitsterven van zeldzame planten en dieren te stoppen en tegelijkertijd meer mensen de kans te bieden tot een tijdelijke ontsnapping uit het drukke stedelijke leven.
Vanaf het einde van de jaren tachtig van de twintigste eeuw kon de natuurbeweging in het offensief gaan. Om populair te worden

Zeehond als symbool voor natuurgebied Waddenzee

Europese hamster of korenwolf op etiket bierflesje (Brouwerij Gulpen, Zuid-Limburg)

Sticker Natuurmonumenten (collectie auteur)

bediende zij zich van te eenvoudige schema's en vertederende beelden. Het bekendste discutabele maar bijna door niemand ter discussie gestelde voorbeeld daarvan is de huilende zeehondenbaby. Die werd mede door de crèche van Pieterburen het symbool voor de aantasting van de natuurwaarden van de Waddenzee. Het herstel van de zeehondenpopulatie betekende echter niet dat de natuurwaarden in het algemeen zich in de Waddenzee hersteld hadden. De groeiende zeehondenpopulatie werd zelfs een argument tegen verdergaande restricties op de exploitatie van de Wadden. Dit remde weer een serieuze behandeling van de Waddenzee als ons grootste en belangrijkste natuurgebied. Na heel veel discussies heeft toch de natuur prioriteit gekregen en is het Nederlandse en Duitse gebied uiteindelijk door UNESCO tot

Vogelkijkhut Naardermeer (Rob Dettingmeijer)

Werelderfgoed benoemd.[6] Een nog heftiger botsing tussen voor- en tegenstanders kent het fokprogramma en de herintroductie van de lieftallig ogende Europese hamster.[7]
De kritiekloze waardering van de natuur was en is vooral te vinden bij mensen die niet of nauwelijks afhankelijk zijn van die natuur en de natuurverschijnselen. Dat klinkt ook door in de verdediging van de extreme bezuinigingen die natuurbehoud en -beheer nu worden opgelegd. Bezuinigingen die alleen nog worden overtroffen door die op dat deel van de cultuur dat de regering niet rekent tot het nationale erfgoed. Het is een nauwelijks verholen afrekening in naam van het platteland en suburbia met de urbane cultuur. Hoe het zover is gekomen en welke monumentale herinneringen aan de fasen van die ontwikkeling te zien zijn, wordt in dit artikel onderzocht.

Van elitair naar nationaal tijdsverdrijf

De stedelijke elite heeft wanneer dat mogelijk was de kans gegrepen om de stinkende en drukke stad te ontvluchten. Dat kon alleen als het platteland een aangenaam en veilig alternatief was.[8] Daarbij werd vaak dat land via pacht en jacht ook nog te gelde gemaakt. De jacht werd daarbij een symbolisch teken van macht. Tot aan de vorige eeuw bleef het reserveren van niet productieve gronden voor recreatie variërend van jacht tot natuurstudie vrijwel uitsluitend het privilege van de elite.[9] Met de voortschrijdende democratisering en homogenisering van de cultuur en de zwaardere belasting van kapitaal en grondeigendom werd natuurbehoud steeds minder een particuliere liefhebberij en uiteindelijk steeds meer een regeringstaak.
Om tot nationale zaak en taak te worden bestemd moest natuurbeleving wel geleerd worden. Eén van de belangrijke middelen daartoe was het natuurmonument. Hier werden de optimale natuurwaarden geconcentreerd, die vrijwel overal opgeofferd werden aan de toename van welvaart en welzijn, die een steeds groter ruimtebeslag nodig had. Voor een zo optimaal mogelijke verbetering van wonen, werken, recreëren en transporteren werd uiteindelijk zelfs meer grond nodig geacht dan Nederland rijk was. Wat ondanks die ruimtehonger volgens de plannenmakers nog zou kunnen resten aan natuurlijke omgeving blijkt in de loop der tijd sterk te wisselen. Maar ook binnen een generatie woeden tot vandaag heftige discussies over wat wenselijk maar ook wat mogelijk is. Daarbij staat niet alleen de betekenis maar ook de inhoud van het begrip natuur doorlopend ter discussie.[10] Opvallend is dat als de uitkomst van de discussie een nieuwe opvatting over natuurbeheer behelsde ook de reservaten voor een belangrijk deel en soms volledig op de schop gingen.

Bedreiging en bescherming

In de waardering en de omgang met de natuur kan een aantal fasen worden onderscheiden, waarbij niet alle schrijvers dezelfde jaartallen hanteren. Voor het begin van de natuurbescherming in Nederland wordt vaak de oprichting in 1905 van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten gekozen. Er zijn ook argumenten voor een vroeger tijdstip. 1880 is niet alleen het jaar van de invoering van de Wet tot Bescherming van Diersoorten,

nuttig voor Landbouw of Houtteelt, vanaf dat tijdstip zien we ook een duidelijke toename van de esthetische waardering van natuur en landschap door de literaire beweging van de Tachtigers en de beeldende kunst stroming van de Haagse School.[11]
Zelfs 1880 is in vergelijking met andere West-Europese landen en de Verenigde Staten laat.[12] De verklaring is waarschijnlijk dat om natuur te willen beschermen, die zo bedreigd moet zijn dat we het gemis als verlies ervaren. In het 'lege land', dat Nederland tot na het midden van de negentiende eeuw nog voor een groot deel was, moest de cultuur beschermd worden tegen het natuurgeweld, zoals dat eeuwenlang overal op de wereld het geval was geweest.[13] Geweld dat in ons land tot uitdrukking kon komen door stormen, overstromingen, verzilting, plagen, onbevaarbaarheid van rivieren en kustwateren en onbegaanbaarheid van wegen. Verhogen en verstevigen van dijken, verbeterde en versnelde bemaling, verlagen van de grondwaterspiegel, sluizen en waterkeringen, kanalisering van rivieren en beken, zorgden voor een veiliger, droger land met een hogere productiviteit, een snellere toevoer en afvoer van producten en een snellere scheepvaart met schepen met een groter tonnage. Het bestrijden met gif, klem en jacht van schadelijke diersoorten en het gebruik van steeds effectievere onkruidbestrijdingsmiddelen, kunstmest, gecombineerd met rationelere verkaveling en mechanisering, maakte de agrarische productie van Nederland tot een van de hoogste in de wereld.
De industrialisatie verliep relatief rustig en begon laat, maar was ook voor Nederland heel ingrijpend. Deze ontwikkelingen gingen gepaard met een enorm verlies van soorten en hoeveelheden planten en dieren. Stoomkracht, mechanisering en een betere infrastructuur maakte pas midden negentiende eeuw de finale aanval op de woeste gronden mogelijk. Ook het grootschalig winnen van land uit zee in plaats van het veilig stellen van wat de zee ons gaf aan de voet van dijk of het duin is toen pas in volle gang gekomen. De grootse plannen zijn nooit voltooid, zoals bijvoorbeeld de geschiedenis van het plan Lely tot inpoldering van de Zuiderzee laat zien.

Voornaamste landaanwinningen van 1200 tot en met plannen in 1959 (De Grote Bosatlas, 1968)

Natuurwaardering op nationale schaal

De aanvang van de tweede fase van de natuurwaardering en bescherming wordt vaak rond de Tweede Wereldoorlog geplaatst. Al in de jaren dertig is waarneembaar dat de natuurbescherming steeds meer op een nationale schaal plaatsvindt. Teken daarvan is de oprichting in 1932 van de Contactcommissie inzake Natuurbescherming, een samenwerkingsverband van de Vereniging van Natuurmonumenten, de Provinciale Landschapsstichtingen, de ANWB en de Bond van Nederlandse Architecten. Die ontwikkeling culmineert na geheime lijstjes van echt onvervangbare natuurgebieden in een lijst ten behoeve van het Nationaal Plan in 1942.
In de eerste fase liepen de criteria van gezondheidszorg, recreatie, esthetiek en wetenschap nog dooreen, maar al vrij spoedig wordt onderscheid gemaakt tussen landschapsbescherming, die vooral esthetisch en recreatief gericht is, en 'natuurterreinen van unieke wetenschappelijke betekenis'. De verwetenschappelijking en zoveel mogelijk ook de objectivering zal tot begin jaren zeventig het officiële beleid bepalen. Het scheppen van voldoende recreatieve natuurbeleving voor de massa en als antwoord op de toenemende vrije tijd wordt een aparte ontwerperstaak, waarbij een netwerk van buurt-, wijk-, stedelijke en streekvoorzieningen over Nederland wordt gespreid. Een overlap vormen de Nationale Parken, die overigens ook ontstaan vanuit het particulier initiatief.

Natuurbescherming als massabeweging

De derde fase begint rond 1970 en kan het best omschreven worden als 'natuurbescherming als massabeweging' of meer contemporain als 'de opkomst van de milieubeweging'. Het belangrijkste kenmerk is het besef van steeds grotere delen van de bevolking dat de welvaart het welzijn en zelfs de gezondheid kan bedreigen. Steeds meer mensen worden zich bewust dat opnieuw in de geschiedenis van de aarde een periode van uitsterven van heel veel planten en dieren is begonnen. Maar dit keer komt dit niet door een plotselinge klimaatverandering of kosmische ramp, maar wordt het veroorzaakt door de mensheid.[14] In het begin verbreedde dit groeiende besef de kloof tussen de oude natuurbeschermingsorganisaties, die een consensushouding bleven nastreven en de nieuwe actiegerichte groepen, stichtingen en verenigingen die de situatie te urgent vonden om snel compromissen te sluiten.
Toch weet Natuurmonumenten juist in die periode door adoptie van een deel van de methoden van de actiegroepen veel geld in te zamelen en leden te werven. De affiches en stickers van de actie tot aankoop van het Deelerwoud (1967-1972), behoud van

Landschaps-ekologische waardering Kromme Rijngebied met tracé A 27 (Bijlage 3 in: Het Kromme Rijnlandschap. Een ecologische visie, Amsterdam 1974, bijlage 3)

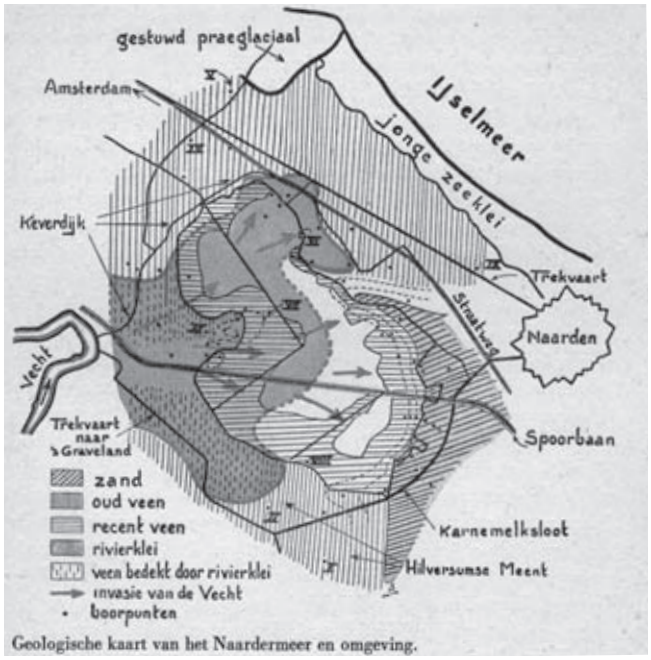
het Zwanenwater bij Petten (1972) en het Geuldal (1977) krijgen een welhaast iconische waarde en brachten via girale overschrijvingen miljoenen guldens op.[15] Theoretisch werden oude en nieuwe bewegingen ook verenigd in de nieuwe wetenschap van de systeemecologie. Esthetiek werd vervangen door een technologisch-wetenschappelijke benadering, maar gekleurd door een sterk ethische tint omdat complexe ecosystemen impliciet vaak superieur werden gevonden.[16] Zo kenmerkte deze periode zich enerzijds door vele felle acties tegen chemische verontreinigingen, kernenergie, wegen door natuurgebieden en dergelijke, maar anderzijds ook door het vinden van nieuwe methoden en argumenten voor natuurbehoud. Een mooi voorbeeld is de introductie van een nieuwe inventariserings- en carteringsmethode bij de analyse van het landschap van de Kromme Rijn, die in de tijd samenviel met de felle acties tot behoud van Amelisweerd, het landgoed dat dreigde doorkruist te worden door de nieuwe rijksweg A27.[17]

Nieuwe natuur en richtingenstrijd

De vierde fase wordt door C. van Koppen gekarakteriseerd als 'nieuwe natuur in het offensief'.[18] Als we de periode tot nu willen doortrekken zouden we misschien beter van 'richtingenstrijd en internationalisering' kunnen spreken. De eerste richtingenstrijd woedde al in de jaren tachtig maar werd pas goed zichtbaar in de jaren negentig. Er was sprake van een kamp Westhoff en een kamp Vera, hoewel de naamgevers van de richtingenstrijd in een artikel hebben geprobeerd de wederzijdse verkettering te stoppen.[19] Het kamp Westhoff verdedigt de visie dat de grootste soortenrijkdom en het subtielste evenwicht van het ecosysteem juist te vinden is daar waar de mens een grote rol speelt.[20] Boerderijen met een gemengd bedrijf, de schrale hooilanden en de hoogvenen zijn volgens Victor Westhoff goede voorbeelden van

Verschraalde graslanden Naardermeer (Rob Dettingmeijer)

Landaanwinning]. Schema grondsoorten Naardermeer (E.M. van Zinderen Bakker, Het Naardermeer [...] 1942, 21)

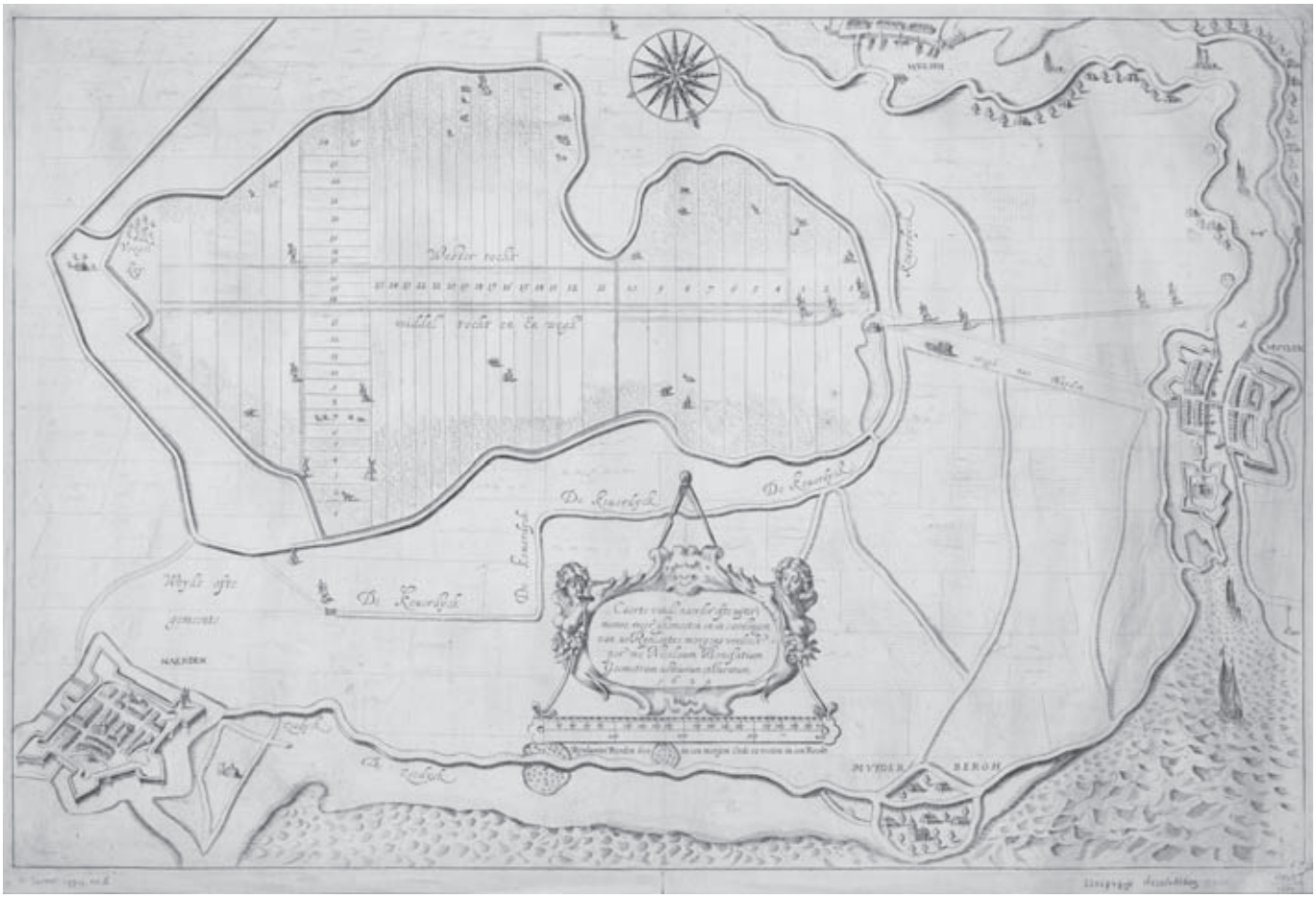

De polders om het Naardermeer geprojecteerd op de geulen en tochten van de laatste poging tot droogmaking (E.M. van Zinderen Bakker, Het Naardermeer [...] 1942, 96)

gebieden die hun complexe biotoop juist te danken hebben aan het op bescheiden schaal over een lange periode ingrijpen van de mens. Dat streefbeeld had ook een sterk ideologische tint. Er was een hele generatie natuurliefhebbers en natuurbeschermers opgegroeid met het prachtige plaatwerk 'Wilde planten' en daar hadden ze gelezen: 'Van nog meer waarde is evenwel dat spontane plantengroei zo duidelijk het mechanisme vertolkt waardoor het verschijnsel "leven" wordt gekenmerkt […] steeds moeizaam op weg van oorlog naar vrede' […] 'Wat eenvoudiger gezegd: onrust stoken en de wanorde vergroten is een klein kunstje, maar de vrede bewaren, om het niet te hebben over de vrede stichten, valt om de drommel niet mee.[…]'. [21]
Maar ook de visie van Frans Vera is sterk ideologisch getint. Het gaat om het laten ontstaan of maken van een wildernis waar de mens als zondige milieuvernietiger is buitengesloten. Hij wijst daarbij op de Oostvaardersplassen, maar ook naar het buitenland. Duidelijk was dat natuur waar land nog niet of niet meer in cultuur gebracht werd, in een zeer snel tempo een soms zeer verrassende rijkdom ontwikkelde of terugkeerde. Met wat 'hulp' zou zo een prachtig landschap ontstaan dat sterk leek op de periode voordat de mens de overheersende vormgever werd. Een landschap dat nog het meest zou lijken op het parklandschap dat door de Engelse landschapsarchitecten eind achttiende en begin negentiende eeuw werd nagestreefd. Alleen dit parklandschap met eik en hazelaar en grazige weiden zou niet door architecten gemaakt zijn maar door grote grazers als edelherten, wisenten en oerossen – desnoods geholpen door wild lijkende koeien – en (verwilderde) paarden. Dan zouden ook de wolven, bevers en arenden weer terugkeren. Een 'nieuw Arcadië', zoals voor- als tegenstanders de visie van Vera omschreven, zou ontstaan.[22] Het lukte om spectaculaire dieren zich te laten vestigen of ze tenminste op bezoek te krijgen, zoals de broedgevallen van de zeearend en de sinds mensenheugenis niet inheemse zilverreiger bij de Oostvaardersplassen aantonen. Zelfs heeft de eerste wolf zich in de grote langzaam verwilderende bossen van de Veluwe al laten zien. De zwarte ooievaar, de naamgever van het eerste grote natuurontwikkelingsplan in de uiterwaarden, is op trek- of zwerftocht zo nu en dan boven de nieuwe ooibossen waargenomen. De achteruitgang van de biodiversiteit is daarmee echter nog lang niet tot staan gebracht.
De belangrijkste verandering in deze periode is misschien wel de enorme groei van internationale samenwerking van de natuurorganisaties en de toename van het aantal internationale verdragen. Steeds meer worden nationale regeringen verplicht om soorten en milieus te beschermen met lokale maatregelen en met wetgeving, op straffe van boetes of van verwijdering uit een prestigieuze lijst. Echt effectief is het tot de dag van vandaag nog niet, maar het geeft lokale natuurbeschermers wel steeds vaker juridische, politieke en morele argumenten in handen.[23]
Aan de andere kant gingen steeds meer politieke partijen en vertegenwoordigers van ondernemers, variërend van campinghouders tot bio-industriëlen, klagen dat Nederland door een enorme hoeveelheid van voor een deel elkaar tegensprekende geboden en verboden 'op slot' wordt gedaan.[24]

Monument van de eerste fase: Naardermeer

Er lijkt geen discussie mogelijk over wat het voorbeeld van een cultuurmonument van de eerste fase van de geschiedenis van het natuurbehoud in Nederland is. Toch nog een citaat om dit te verduidelijken: 'Op enkele tientallen meters afstand van de drukste

Caerte vande naerder ofte uijtermeerse meer ghemeeten en in cavelingen van 20 Rynlantse morgens verdeelt per me Nicolaum Bonifatium, 1629 (Universiteitsbibliotheek VU Amsterdam, sign. LL.02747gk: 16232/od/1629)

verkeersweg in Nederland ligt het Naardermeer en de spoorlijn met de hoogste frequentie gaat er midden door. Maar wanneer wij er met ons bootje rondzwerven door tochten en over plassen, dan lijkt al dat gerucht vreemd en verwijderd, verzonken als wij zijn in aandachtige beschouwing van het betoverend landschap met zijn afzonderlijke wereld van planten en dieren.' Dit schreef

Rietoogst Naardermeer in 1941, met op de achtergrond de Molen Onrust (E.M. van Zinderen Bakker, Het Naardermeer [...] 1942, 169)

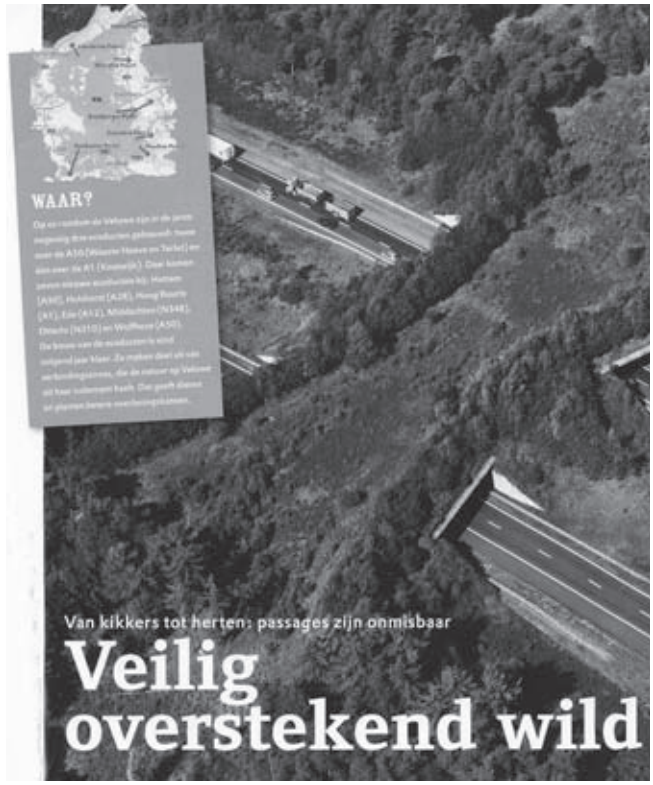
dr. Jac P. Thijsse (1865-1945), samen met E. Heimans (1861-1914) gerekend tot de stamvaders van de Nederlandse natuurbeschermingsbeweging, in 1942.[25] Thijsse bezocht het Naardermeer al sinds 1893 en hij was één van de initiatiefnemers tot een protest toen de gemeente Amsterdam in 1904 de 'waardeloze plassen' wilde volstorten met stadsvuilnis. Het voorstel werd met slechts één stem verschil verworpen. Natuurliefhebbers waren echter zo geschrokken dat ze een fonds voor de aankoop vormden en de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten stichtten.

Het Naardermeer is een mooi voorbeeld hoe de mens een landschap kan veroorzaken zonder dat te willen maken.[26] Anders dan de vele Hollandse en Utrechtse Plassen is het Naardermeer niet door onzorgvuldige veenwinning ontstaan.[27] Het Utermeer, zoals het in een oorkonde uit 953 heette, is ontstaan op de grens tussen zandgrond, rivier- en zeeklei. In een natuurlijk gevormde kom stroomde kwelwater. Op de bodem van het meer vormde zich daarna een dunne laag veen. In de late Middeleeuwen stond het meer in open verbinding met de Vecht en met de Zuiderzee. Het meer kreeg zijn huidige naam pas toen het door bedijking van de zee en de rivier geïsoleerd werd. In 1629 werd het meer voor het eerst drooggemalen, maar er kwam kwelwater onder de

Recreatieve druk op gebied De Posbank ca. 1953 (M. Coesèl, J. Schaminée en L. van Vuuren, De Natuur als bondgenoot […] 2007, 20)

dijken door. Geoogst werd er niet meer. De Spanjaarden vielen die zomer Holland aan en het meer werd op last van de Staten en Amsterdam weer onder water gezet als onderdeel van de oude Hollandse Waterlinie. Dezelfde linie speelde in 1672-1673 weer een belangrijke rol. Het meer verlandde daarna gedeeltelijk spontaan maar hield voor een deel ook zijn vorm doordat er veen gebaggerd werd. In de tijd daarna kwamen er enige inkomsten uit een eendenkooi, visserij en rietsnijden en pas in 1803 werd weer een plan gemaakt om met twee molens het meer droog te malen, het veen te winnen en de mogelijkheid van landbouw te onderzoeken. In 1809 werd de derde molen, de Onrust, gebouwd. Nu nog speelt hij een rol in de regulatie van de waterstand. In 1831 werd een eerste plan voor een stoomgemaal ontwikkeld. Het kwam niet tot uitvoering en in 1854 werd de concessie ingetrokken. In 1883 werd door een nieuwe eigenaar, Jhr. J.W.H. Rutgers van Rozenburg (1830-1902), een nieuwe poging gewaagd en werd 'de Machine' gebouwd, waarvan de behuizing nu nog bewoond wordt. Het was een aanzienlijk gevaarte met twee centrifugaal pompen aangedreven door een stoommachine van 25pk. Na twee jaar pionieren op het droogevallen land besluit men het water weer te laten terugkeren omdat de oude activiteiten zekerder en vastere inkomsten zouden opbrengen.
Het meer was niet alleen verstoord door de opeenvolgende pogingen om het droog te malen. Al in 1874 was de spoorlijn van Hilversum naar Amsterdam dwars door het meer aangelegd. Maar ook nadat het gebied in handen van Natuurmonumenten raakte, waren de bedreigingen nog niet ten einde. Hoe paradoxaal het ook moge klinken: nadat de droogmakerij gestopt was dreigde het meer en moerassengebied juist te verdrogen. De omliggende weidegrond werd steeds beter bemalen en de veengrond klonk steeds meer in. Zo kwam het reservaat hoger te liggen dan de omgeving. De enige manier om water binnen te laten was via de Vecht, maar die rivier vervuilde steeds meer zodat de eens zo bijzondere vegetatie steeds verder achteruitging. Ook werd er steeds meer drinkwater aan de aangrenzende zandgronden onttrokken. Dit alles leidde tot verdroging, vermesting en verzuring die pas grotendeels stopte toen vanaf 1984 het binnengelaten water gezuiverd wordt. Sinds 1994 wordt een integraal

Ecoduct Terlet (Natuurbehoud 2011/2, 26-27)

herstelplan uitgevoerd, waarbij grote delen van het meer worden uitgebaggerd en het terrein voor een groot deel omgeven is door bufferzones met een hoog waterpeil. Ook is de nieuwe veenmoerasvorming in volle gang. Maar veilig lijkt het Naardermeer nooit helemaal te zijn. De nieuwe spoorlijn tussen Amsterdam en Flevoland leidde tot grote beroering en acties van 1977 tot in 1981, toen het tracé enigszins werd bijgesteld. Nog in 2007 werd voorgesteld om de verbinding tussen de A6 en A9 direct aan de grens van het natuurgebied aan te leggen. Pas in 2009 zag het kabinet Balkenende van dit plan af. Reden te meer om over dit oudste monument ook na te denken als cultuurmonument. Daartoe zou de geschiedenis explicieter moeten worden getraceerd en zichtbaarder gemaakt.

Moeilijke keuzes: monumenten van de tweede en derde fase

Een keuze voor een natuurmonument uit de periode 1940-1970 is moeilijk. Er zijn teveel kandidaten maar tegelijkertijd zijn er ook weinig echt gave voorbeelden over. Opvattingen over natuurlijk beheer, het verwijderen en bestrijden van allochtone planten en dieren en het moderniseren van horeca en bezoekerscentra heeft veel van de authenticiteit van die periode al onherkenbaar aangetast. Daarentegen is de biodiversiteit en zelfs de variatie in het landschap toegenomen. Illustratief is het al oudere gebied van de Posbank dat ook onderdeel vormt van het eerste Nationale Park, de Veluwezoom, dat al in 1930 deze titel verkreeg. Het gebied is nu een schoner, leger en authentie-

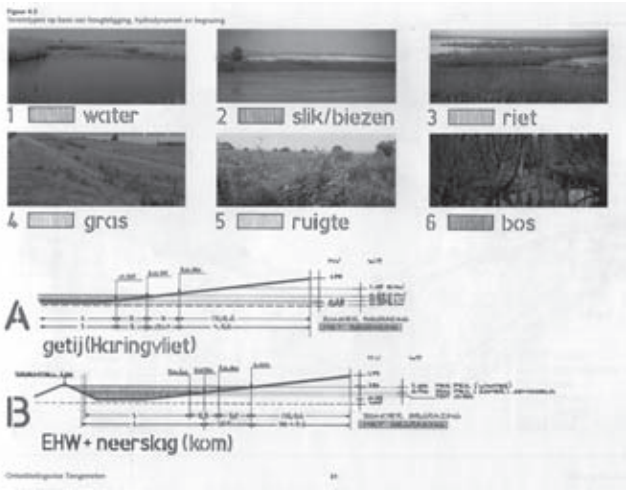

Luchtfoto Tiengemeten ca. 1995 (R. Posthoorn (red.), Ontwikkelingsvisie Tiengemeten [...] 2000, omslag)

ker voorbeeld van een stuwwallandschap dan het ooit is geweest. Alleen de bank van Pos markeert nog steeds het negentig meter hoge uitzichtpunt en gedenkteken uit 1918 voor G.A. Pos, vice-voorzitter van de ANWB. Misschien onverwachter kandidaten zijn de 'ruilverkavelingsbosjes', zoals ze geringschattend genoemd worden. Deze nieuwe natuurgebiedjes waren bedoeld als compensatie voor het slopen van heggen en bomen op de oude perceelsscheidingen. Het zijn vroege voorbeelden van het geloof in de maakbaarheid van nieuwe natuur als compensatie voor de vernietiging van oude natuurwaarden. Zij zijn nu uit de gratie en zullen het eerst opgeofferd worden bij nieuwe herindelingen en schaalvergrotingen in het agrarische of nieuwe natuurlijke landschap. Sommige van deze bosjes hebben zich wel degelijk ontwikkeld tot complexe natuurgebiedjes en sommige ruilverkavelingsontwerpen hebben als totaal een kwaliteit die nu pas door enkelen herkend en erkend worden.

De beste kandidaat voor de derde fase is ongetwijfeld het Deelerwoud. De aankoop van duizend hectare van dit particuliere buiten van de familie Pelletier voor acht miljoen gulden werd voor tweederde bijeengebracht door Rijk en Provincie en een derde door acties vanuit Natuurmonumenten. Dat maakt het al een perfecte illustratie van de natuurbescherming als massabeweging. Daarbij komt nog dat de acties ook het ledental van de vereniging deden stijgen van 63.00 naar 77.000. Een verdere bijdrage voor de financiering werd gevonden in het verkoopsucces van misschien wel de bekendste boeken van Natuurbescherming: *'Wilde planten, flora en vegetatie in onze natuurgebieden'*.[28]

De positie maar ook het aanzien van het Deelerwoud is in de loop der tijd sterk veranderd. Het is nu een schakel in het Natura 2000 gebied nummer 31. Dat beslaat een oppervlakte van 93.331 hectare, bestaat uit zeventien habitattypen, koestert zeven habitatsoorten en tien vogelrichtlijnsoorten, valt onder achttien gemeentes en is verdeeld over tal van natuurbeschermingsorganisaties, stichtingen en particulieren. Het zou via de Ecologische Hoofdstructuur verbindingen naar de uiterwaarden, het Reichswald en de Oostvaardersplassen krijgen. Essentieel daarin is het Ecoduct bij Terlet tussen Nationaal Park De Veluwezoom en het Deelerwoud, een zoenoffer voor de aanleg van de A50, die beide gebieden scheidt. Het woud is veel min-

Terreintypen Tiengemeten (R. Posthoorn (red.), Ontwikkelingsvisie Tiengemeten […] 2000, fig. 4.3)

der een woud geworden. Tien hectare dennenbos is geveld en ook verder zijn veel bomen en struiken gerooid om de heide meer kans te geven. Hele stukken zijn zelfs tot op het zand door bulldozers open gekrabd om weer stuifzand te maken dat hier hoogstwaarschijnlijk ooit was. Stuifzand of 'Atlantische Woestijn' is namelijk één van de Europees gezien meest zeldzame habitats die in Nederland voorkomen.[29]

Nieuwe natuur en emoties: monumenten van de laatste fase

Bij de periode na 1990 valt natuurlijk al snel te denken aan de Oostvaardersplassen, die zoals we zagen de inspiratie voor een groot deel van de theorie van de nieuwe natuur vormen. Evenzeer in aanmerking komen de grote ecoducten en misschien gewoon het eerste van de lange reeks, het Ecoduct van Terlet. Dat zou de verleiding om een aantal van deze ecoducten 'aan de mensen terug te geven' tenminste kunnen vertragen. Ook valt te denken aan de Millingerwaard, die wel de bakermat van de natuurontwikkeling in Nederland wordt genoemd en nu op zonnige dagen bijna aan het succes bezwijkt.[30] Dit gebied en de Oijpolder zijn nu de bekendste resultaten van wat begon als de winnende inzending, Plan Ooievaar, voor de E.O. Wijersprijsvraag van 1986. Een minstens zo aardige kandidaat is het gebied van de 'Blauwe Kamer' dat al in 1990 werd ontwikkeld en waar door het Utrechts landschap als eerste de zomerdijk van de uiterwaard werd verlaagd. Het gebied maakt nu deel uit van het grotere natuurontwikkelingsplan voor de Nederrijn en is een van de grote trekpleisters van deze provinciale landschapsstichting. Dat ook het lijfblad voor tuin- en landschapsarchitecten sinds die tijd die naam draagt, maakt de kandidatuur alleen maar sterker.
Wat echter zeker nu al een pre-monumentenstatus verdiend heeft, is het eiland Tiengemeten.[31] Het was met de grote aaneengesloten akkers één van de productiefste landbouwgebieden maar kon in aanmerking komen voor permanente braaklegging. Het kan zowel omschreven worden als een succes van de beweging tot natuurontwikkeling als het voorbeeld waar voor velen een grens overschreden werd. Buitenlui werden letterlijk gede-

Voorgesteld gebruik Tiengemeten met drie naturen (R. Posthoorn (red.), Ontwikkelingsvisie Tiengemeten […] 2000, fig. 8.1)

porteerd om ruimte te maken voor de meestal stadse natuurliefhebbers en recreanten. Hier begon een sentiment te groeien dat ook zo'n grote rol ging spelen bij de politieke discussies over de 'ontpoldering' van de Hedwigepolder. Die moest nog als compensatie voor het uitdiepen van de waterweg naar Antwerpen gelden en was onderdeel van internationale afspraken. Het opgeroepen sentiment bij de Hedwigepolder en de herinrichting van Tiengemeten is een van de redenen waarom deze regering zoveel op natuur bezuinigt en zelfs terreinen van Staatsbosbeheer in de uitverkoop heeft.
Ruim tien jaar geleden stelde een grote interdisciplinaire stuurgroep een integraal plan op voor Tiengemeten dat een staalkaart is van alle natuurbouw die toen in het land gepleegd werd. Na de Watersnoodramp van 1953 waren de historische dijken uit eerdere fasen van de landwinning afgegraven, maar deze zijn nu weer hersteld. Zo is de eerste polder van circa 1750, via de toestand rond 1800, die ongeveer de maat van tien gemeten kon worden, tot aan twee negentiende-eeuwse polders weer duidelijk zichtbaar gemaakt. Zelfs de afgegraven vluchtheuvel van vóór 1804 wordt weer teruggebracht en is nu zelfs van sierbestrating voorzien. De architectuur kan gedeeltelijk gehandhaafd worden,

Waaloever van de Millingerwaard (Rob Dettingmeijer)

maar het criterium is daar een min of meer sluitende exploitatie. Hoewel een aantal gebouwen door deskundigen hoog gewaardeerd worden mogen enkele daarvan tot ruïne vervallen.
Het plan voor het beheer spreekt over drie sturingsfactoren: abiotiek (water en bodem); biotiek (vegetatie, fauna inclusief grote grazers); mensen (recreanten). Bij alledrie deze factoren wordt in de inrichting ook nog een driedeling aangebracht, die verschillende karakteristieken krijgt en daarbij verschillende emoties moet oproepen en waarbij de verschillende richtingen in de voorkeuren voor landinrichting en beheer hun eigen gebied krijgen:
- 'wildernis, nagenoeg natuurlijk landschap' waarbij moedwillig water kan instromen, uitstromen en zich verzamelen afhankelijk van het weer en de getijden;
- 'weelde', hier wordt het cultuurlandschap verrijkt en worden vogels gelokt;
- 'weemoed, natuurrijk cultuurlandschap', waarmee niet één specifiek cultuurlandschap wordt bedoeld maar met veel liefde en geregel tot en met de waterstand een soort ideaal evenwicht tussen koren en bloemen, gras en vogels wordt nagestreefd.

Ook bij slecht weer is de toerist niet voor niets gekomen want hij kan de verdwenen landbouwcultuur, de natuur en zelfs de kabouters van Rien Poortvliet bewonderen in twee musea en er is ook voldoende horeca aanwezig.

Natuurmonumentenzorg

Er is een lange weg gegaan sinds de Raad van Europa in 1970 voor de natuur en in 1975 voor de gebouwde omgeving behoud naast ontwikkeling duidelijk op de agenda zette. Deze agendering sloot aan bij publicaties en maatschappelijke bewegingen die aandacht vroegen voor wat minder snelle groei van de welvaart om het welzijn van mensen en dieren te bevorderen. Massaal uitsterven van planten en dieren en de geringe waardering voor de nieuwe leefomgeving zorgde voor zeer brede steun onder de bevolking voor vrijwel alle vormen van behoud van natuur tot erfgoed.[32] Dit werd vereenvoudigd door het sterk in belang afnemen van de landbouw en visserij in vergelijking met de industrie en dienstensector in geheel Europa, hoewel in Nederland de landbouwlobby sterk bleef.
Ondanks een aantal zichtbare successen is de achteruitgang van de biodiversiteit nog lang niet gestopt.[33] Wel is het milieu voor mensen gezonder geworden. Het lijkt dat de vanzelfsprekendheid voorbij is dat als natuur of zelfs maar enkele zeldzame soorten bedreigd worden door aanleg van bebouwing of infrastructuur er geprobeerd wordt om elders compensatie te vinden door nieuwe natuur te maken. Het Rijk wil nieuwe natuur maken niet meer combineren met het gericht uitkopen van boeren. De zorgen en mogelijk zelfs de boetes voor het niet meer voldoen aan internationale afspraken wordt doorgeschoven naar lagere overheden. Mede daarom worden door steeds meer bestuurders en politici vraagtekens gezet bij de praktijk van de natuurbescherming in Nederland. Gunstig is dat de urgentie van het beter op elkaar aansluiten van wet en regelgeving nationaal en internationaal prioriteit heeft gekregen.[34]
Ongunstig en misschien zelfs onherstelbare schade veroorzakend, is de onevenredige bezuiniging op natuurbehoud als gevolg van de electorale opstand van de suburbane en agrarische cultuur tegen de natuurliefde van de urbane cultuur.
Na bijna twee eeuwen in belang te zijn gegroeid, worden de natuurbeschermingsbewegingen in de verdediging gedrukt. Dit is een extra reden om te kijken naar de verschillende fasen van omgang van onze cultuur met de natuur. Een van de mogelijkheden is om ook onze natuurmonumenten als erfgoed te beschouwen en te betrekken bij het beleid van 'monumenten, archeologie en landschap'. Daartoe moet aangetoond worden dat net als bij de bescherming van gebouwen, wegen, beplanting en bodem ook de authentieke fauna en flora en de ordening daarvan in de loop der tijd, bescherming zou mogen genieten. Zo kan er een monumentenzorg voor de natuurmonumenten ontstaan. Juist het behouden van de herinnering aan de fasen in de natuurbescherming kan inspirerend werken voor een andere wijze van omgaan met natuur. Dan zouden nieuwe natuurgebieden minder reservaat en misschien zelfs meer naast en in gebieden met ook agrarische of zelfs stedelijke bestemmingen kunnen worden ontwikkeld. Waarom geen vogelreservaat op groene daken?
Daartoe is het wel belangrijk om een aantal historische fasen van de natuurbescherming in Nederland te beschouwen. Onderzoek moet aantonen of nog voldoende elementen als illustratie van de verschillende historisch bepaalde opvattingen aanwezig zijn. Zo zouden enkele natuurmonumenten monumentwaardig te maken zijn. Dat betekent niet dat er geen aandacht meer gegeven moet worden aan de noodzakelijke verbindingsroutes voor plant en dier, maar die zouden minder demonstratief in bestaande natuur en cultuurterreinen en misschien soms met een dubbele bestemming aangelegd kunnen worden. Ook kan nog meer worden nagedacht over de natuurwaarden van oude en van nieuwe cultuurlandschappen. Waar de monumentenzorg en archeologie de laatste jaren serieus met behoud door ontwikkeling bezig zijn, is het nu tijd om voor de zich altijd al ontwikkelende natuurmonumenten serieus over behoud te gaan nadenken.

Noten

1 Geciteerd naar: G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de negentiende en twintigste eeuw in Duizend en enige gedichten,* Amsterdam 1979, 528.

2 Zie bijvoorbeeld: D. Hillenius, *Wat is natuur nog? 24 wandschoolplaten van M.A. Koekoek in kleur gereproduceerd*, Alphen a/d Rijn 1978, waarbij de achteruitgang van de natuur wordt gedemonstreerd aan de hand van de tot ver in de jaren zestig veelvuldig op de lagere school gebruikte wandplaten; M. Engelen (red.), *Wat is natuur nog in dit land. De mooiste Nederlandse tuinverhalen en -gedichten*, Amsterdam 1998, waarbij natuur merkwaardigerwijs, maar wel in overeenstemming met de verzuchting van Bloem, gelijkgesteld wordt met tuinen; H. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880 - 1990*, Amsterdam/Meppel 1995.

3 Zie voor beknopte inleiding met meest recente literatuurverwijzing: H. Renes, *Op zoek naar de geschiedenis van het landschap. Handleiding voor onderzoek naar onze historische omgeving*, Hilversum 2010, 24-38. Zie en vergelijk ook de bijdrage van Hans Renes in

deze aflevering van het *Bulletin KNOB*.

4 Deze opvatting wordt het duidelijkst en toegankelijkst beschreven in: P. Burm, *Het Nederlandse landschap, 2000 jaar mensenwerk*, Utrecht/Antwerpen 2003. Zie voor de Nederlandse bosgeschiedenis met een accent op juridische historische bronnen: J. Buis, *Historia Forestis. Nederlandse bosgeschiedenis*, Utrecht/Wageningen 1985.

5 H.D. Thoreau, *Walden: or life in the woods*, 1854, geciteerd naar: J.A.M. Jansen en J.H.J. Schaminée (red.), *Zee en kust. Natura 2000-gebieden* (serie Europese natuur in Nederland), Zeist 2009, 7. Walden wordt hier 'de grote inspiratiebron voor veel mensen […], waaronder Jac.P. Thijsse en Willem Frederik van Eeden' genoemd. De publicatie is tot stand gekomen met subsidie van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, die wel een 'disclaimer' over de definitieve toewijzing en begrenzing van de gebieden liet opnemen.

6 Zie ook de bijdrage van Jos Bosman in deze aflevering van het *Bulletin KNOB*. Bij de *Eerste Nota Waddenzee* (1976) werd verdere inpoldering uitgesloten. Pas de *Derde Nota* (2006) en de *Planologische Kernbeslissing* gaven een dusdanig belang aan natuurwaarden en een financieel kader dat plaatsing op de World Heritage List van de UNESCO mogelijk werd. Een misschien iets rooskleurig overzicht van de bestuurlijke ontwikkelingen geeft: H.R. Oosterveld, *Een wereld van verschil. Veertig jaar beleid in het waddengebied*, uitgegeven door KNAW Waddenacademie en Ministerie van Economische Zaken Landbouw en Innovatie, Leeuwarden/Den Haag 2011. Zie ook *Jaarverslag 2009 & 2010 Waddenacademie-KNAW*, s.l., s.a. [2011].

7 De gewone hamster (Cricitus cricitus) komt in Oost-Europa in oude kleinschalige landbouwgebieden nog veel voor. In Nederland kwam hij alleen voor in de kleinschalige akkers in het leem- en lössgebied van Zuid-Limburg. Na acties van o.a. Jan Dirkmaat van de Stichting Das & Boom, startte het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselproductie een herintroductieprogramma dat in 2005 door de Provincie Zuid-Limburg is overgenomen. Zie: www.korenwolfwereld.nl [geraadpleegd juni 2011]. Zie voor acties Jan Dirkmaat: K. Dijksterhuis, *Winnen van de Bierkaai. Eigenzinnige pioniers voor natuur, landschap en milieu*, Utrecht 2005, met voorwoord van Herman Wijffels, Voorzitter Sociaal-Economische Raad en voorzitter Natuurmonumenten. Zie voor een hilarische site van een tegenstander: www.blenk.nl/antikorenwolf [geraadpleegd mei 2011].

8 Dit mechanisme is voor Engeland al in 1978 goed in kaart gebracht door M. Girouard in 'Power Houses', *Life in the English Country House. A Social and Architectural History*, Middlesex 1980, 1-12. Voor andere landen bevestigen deelstudies wel deze tendens. Voor een populaire inleiding met literatuurlijst: I. Montijn, *Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw*. Amsterdam 2002, met name hoofdstuk 1, 'De chic van het landleven'.

9 Over de symbolische lading van het landschap vanuit historisch geografisch gezichtspunt is D.E. Cosgrove, *Social Formation and Symbolic Landscape*, Londen/Sydney 1984, het meest geciteerd. Een kunsthistorische visie: M. Warnke, *Politische Landschaft. Zur Kunstgeschichte der Natur*, München/Wenen 1992.

10 Meest beknopte overzicht van de historische ontwikkelingen over de verschillende natuurbegrippen in filosofie en sociale wetenschappen en de relaties met het actuele debat over het milieu: J. Barry, *Environment and Social Theory*, Londen/New York 2009.

11 Kortste en duidelijkste afweging van de periodisering: C.S.A. van Koppen, *Echte natuur. Een sociaaltheoretisch onderzoek naar natuurwaardering en natuurbescherming in de moderne samenleving*, (dissertatie) Wageningen 2002, 150-152. Hij kiest zelf 1900 als begin van 'honderd jaar natuurbescherming'. Ik houd verder zijn periodisering aan.

12 In 1865 schonk het Amerikaanse congres de vallei van Yosemite al aan de staat Californië om de natuurwaarden te behouden. Het gebied van Yellowstone lag in twee staten en daarom was die oplossing niet mogelijk en werd het in 1872 een nationaal natuurgebied dat later de titel Nationaal Park kreeg. Zie: A.L. Haines, *Yellowstone National Park. Its Exploration and Establishment*, Washington 1974. In Nederland is De Veluwezoom een gebied van Natuurmonumenten dat het eerste als 'Nationaal Park' benoemd wordt. Pas in 1950 komt het eerste Nationale Park, de Kennemer Duinen, tot stand, waarbij de overheid - rijk, provincie en de gemeente Amsterdam als eigenaar van de Waterleidingsduinen - betrokken zijn. H.P. Gorter, *Ruimte voor natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst*, uitgegeven door Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, 's-Graveland 1986, 281-286. Gorter was directeur van de Vereniging van 1947 tot 1979 en lid van de Natuurbeschermingsraad tot 1984.

13 A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798 – 1948*, (dissertatie) Amsterdam/Groningen 1987, 81-142, 213-242. Van der Woud is een felle tegenstander van het maken van 'nieuwe natuur', die hij een ambtelijke constructie noemt en hij vervolgt: 'Erger vind ik dat de komst van de Ecologische Hoofdstructuur een fundamentele breuk is met de eeuwenoude omgang met cultuurlandschap in Nederland. We moesten na 1990 gaan geloven dat we in de loop der eeuwen grond van de natuur hadden afgepakt […]', uit: *De stad eet land. Voedsel en de transformatie van het landschap*, Groeneveldlezing 2009 (www.rug.nl/staff/a.van.der.woud/Groeneveldlezing2009/pdf, 4).

14 Een beknopt overzicht van de feiten en mogelijke strategieën tot behoud van biodiversiteit: L. Kaufman en K. Mallory (red.), *The Last Extinction*, Cambridge, Mass./Londen 1986. Vaak wordt het verschijnen van het boek van R. Carson, *Silent Spring*, Boston 1962 (Nederlandse vertaling: *Dode lente*, Amsterdam 1964), als begin van de milieubeweging gezien. In Nederland ziet de Vereniging Milieudefensie zich als 'erfgenaam'. Zie ook: *Silent Spring. 40th Anniversary edition*, with essays by Edward O. Wilson and Linda Lear, Boston/New York 2002. Voor het meest actuele overzicht in Nederland: J. Noordijk e.a., *De Nederlandse biodiversiteit* (serie Nederlandse fauna), Leiden 2010.

15 Zie voor acties van de Vereniging: Gorter 1986 (noot 12): Deelerwoud, 353-358; Zwanenwater, 380-382; Geuldal, 319-323. Voor een algemene geschiedschrijving met chronologie van belangrijkste gebeurtenissen, doelstellingen en acties van de verschillende natuurorganisaties maar ook met aandacht voor wetten en regelingen: M. Coesèl, J. Schaminée en L. van Vuuren, *De Natuur als bondgenoot. De wereld van Heimans en Thijsse in historisch perspectief*, Zeist 2007.

16 Van Koppen 2002 (noot 11), 162-169. Voor een veel gebruikte en veel geciteerde inleiding in de systeemecologie zie: K. Bakker e.a. (red.), *Inleiding in de oecologie*, Utrecht 1985.

17 W.A.H. Asman e.a., *Het Kromme-Rijnlandschap, een ekologische visie* (reeks Natuur en Milieu), Amsterdam 1974, met voorwoord van I. Vorrink, minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne.

18 Van Koppen 2002 (noot 11), 170. Een mooie subjectieve verkenning van de richtingenstrijd met delen die je tot 'oral history' zou kunnen rekenen: T. Metz, *Nieuwe natuur. Reportages over veranderend landschap*, Amsterdam 1998.

19 F.W.M. Vera en V. Westhoff, 'Natuurbehoud en natuur-ontwikkeling: twee middelen om één doel te bereiken', *Blauwe Kamer* (1992) 5, 30-32.

20 M. Woestenburg, 'Victor Westhoff (1919-2001) Plantensocioloog, natuurbeschermer, dichter', *Blauwe Kamer* (2001) 2, 10-11, situeert het begin van de discussie ook in 1990 toen Westhoff in *NRC Handelsblad* de plannen om de zomerdijken bij de uiterwaarden door te steken en te verlagen om 'nieuwe natuur' te laten ontstaan 'ondoordacht' noemde. Het nieuwe beleid wordt pas volledig onder woorden gebracht in: F. Baerselman en F.W.M. Vera, *Natuurontwikkeling*, uitgegeven door Ministerie van Landbouw en Visserij, Den Haag 1989. Bij L&V was ook Milieu (-beheer) en Staatsbosbeheer ondergebracht.

21 V. Westhoff e.a., *Wilde planten. Flora en vegetatie in onze natuurgebieden*, s.l. ['s Graveland] 1970, 11. Voor omschrijving en argumentatie van de blauwgraslanden als de ultieme fraaie en complexe biotoop: deel 2, 93-94. Er zijn meer dan 100.000 exemplaren van deze serie verkocht.

22 F.W.M. Vera, *Metaforen voor de wildernis. Eik, hazelaar, rund en paard*, uitgegeven door Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Den Haag 1997. Er is weinig tot geen bewijs dat dit landschap in de Noordduitse laagvlakte echt dominant is geweest. Eik en hazelaar kwamen weliswaar veel voor, maar het zal zeer veel moeite kosten, en daar zijn de landinrichters van de richting Vera bijna niet in geïnteresseerd, om werkelijk inheemse bomen en struiken weer enige rol van betekenis te laten spelen. Zie: B. Maes (red.), *Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen. Herkenning, verspreiding, geschiedenis en gebruik*, Amsterdam 2006, zie voor gegevens eik, 216; hazelaar, 119-122. Kritiek op en definitie van arcadische natuur: Van Koppen 2002 (noot 11), hoofdstuk 6, 'De schepping van arcadische natuur'.

23 C.J. Bastmeijer, *Ieder voor zich en de natuur voor ons allen. Over de relatie tussen mens en natuur en de toekomst van het natuurbeschermingsrecht*, Den Haag 2011, 71-86; K. Baakman, *Testing Times: the Effectiveness of Five International Biodiversity-Related Conventions*, (dissertatie) Tilburg 2011.

24 R.C.M. Arnouts en F.H. Kistenkas, 'Nederland op slot door Natura 2000: de discussie ontrafeld. Bijlage bij idem', in: *De deur klemt*, uitgegeven door Alterra, WOt (Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu), Wageningen 2011. De in oktober 2011 ingediende conceptwet Natuurbescherming die een groot aantal regelingen en wetten zou moeten combineren en vervangen, heeft vanuit verscheidene richtingen al kritiek opgeroepen omdat de regelgeving en handhaving vooral versoberd en dusdanig veralgemeniseerd worden dat door de effecten van deze wet de natuur eerder achteruit dan vooruit zal gaan.

25 J.P. Thijsse, 'Voorwoord', in: E.M. van Zinderen Bakker, *Het Naardermeer. Een geologische, historische en botanische Landschapsbeschrijving van Nederlands oudste natuurmonument*, Amsterdam 1942, 7-10. Zie voor actuele ontwikkelingen, waarbij oud gebied door nieuwe moerassen wordt omgeven: A. Boosten (red.), *Meer Meer. 13 jaar herstelplan Naardermeer*, uitgegeven door Vereniging Natuurmonumenten, 's-Graveland 2006.

26 Behalve uit hier boven vermelde literatuur zijn alle hierna genoemde gegevens overgenomen uit: A. Beintema, *Het begon met het Naardermeer. Honderd jaar natuurmonument*, 's-Graveland 2005. Het Naardermeer werd vooral bekend door J.P. Thijsse, *Het Naardermeer*, uitgegeven door Verkade, Zaandam 1912. De invloed van J.P. Thijsse in het algemeen en zijn bijdrage aan de 'Verkade-albums' kan moeilijk overschat worden. Zie: M. Coèsel, *Natuurlijk Verkade. Het verhaal van de albums*, Warnsveld 1999.

27 H.J.A. Berendsen, *Landschappelijk Nederland. De fysisch-geografische regio*, Assen 2008, 119-141, 132.

28 Gorter 1986 (noot 12), 279-281. Op het hoogtepunt enige jaren terug was het ledental bijna een miljoen. Op dit ogenblik bedraagt het circa 750.000 leden. W. van Beek e.a. (red.), *365x de natuur in met Natuurmonumenten*, 's Graveland/Arnhem 2011, 8. Zie voor geschiedenis aankoop en moeizame positie van medewerkers voor grootgrondbezitters als particulier of als NGO's en de bezittingen van de familie Pelletier: W. Reinink, *Kunstgeschiedenis. Een levensloop*, Bussum 2011, met name 268-269.

29 J.H.J. Schaminée en J.A.M. Janssen (red.), *Hoog Nederland. Europese natuurgebieden in Nederland. Natura 2000-gebieden*, Zeist 2009, uitgegeven KNNV i.s.m. Alterra Wageningen, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 112-125; Van Beek e.a. 2011 (noot 28), 134-135; ook geraadpleegde eerdere gidsen van Natuurmonumenten verschenen in 1949, 1957, 1962, 1971 1980, 1985, 1991, 1996, 2001 en 2006.

30 Metz 1998 (noot 18), 9-14.

31 R. Posthoorn (red.), *Ontwikkelingsvisie Tiengemeten. Eiland van wildernis, weelde en weemoed*, uitgegeven door Kernteam Tiengemeten, Ministerie van LNV, Natuurmonumenten, Rijkswaterstaat directie Zuid-Holland, Provincie Zuid-Holland, Lelystad 2000. Deze uitgave is als basis gebruikt, evenals de folder/wandelgids van Natuurmonumenten, zomer 2011.

32 Bastmeijer 2011 (noot 23), 83, haalt een NIPO enquête uit september 2009 aan, waarbij 95% van de Nederlanders natuur tamelijk tot heel belangrijk vindt, 80% vindt dat er ook in economisch moeilijke tijden geld in natuur moet worden geïnvesteerd en 74% steunt dan nog aankopen van landbouwgrond om die terug te geven aan de natuur. Meest eloquent en recent wordt dit verzet tegen modernisering en aantasting van natuur en landschap verwoord door W. van Toorn, *Het grote landschapsboek*, Amsterdam/Antwerpen 2011, met foto's van Theo Baart.

33 Zie bijvoorbeeld de rapportages over de situatie in Europa, waarbij Nederland slecht scoort. De belangrijkste conclusies in: K. Koffijberg e.a., *Vogelbalans, thema biodiversiteit 2010*, Nijmegen 2010, 4; www.compendiumvoordeleefomgeving.nl [geraadpleegd juli 2011].

34 Bastmeijer 2011 (noot 23), 81, voert een vurig pleidooi voor strikte handhaving en verbaast zich vanuit zijn juridische achtergrond over de interpretaties van de huidige regering.

Landschap als erfgoed

Historische processen en gelaagde landschappen

Hans Renes

Het landschap zoals dat in een lang proces door de onderlinge beïnvloeding van mensen en natuur tot stand is gekomen, is pas in de twintigste eeuw ontdekt als erfgoed. Landschappen zijn complex en gelaagd en de geschiedenis is vaak nog slecht onderzocht. In het erfgoedbeleid is het landschap een verwaarloosde categorie en dat beleid is vaak ook nog gestoeld op verouderde visies op de geschiedenis en de kenmerken. De bescherming van landschappen begon al in de negentiende eeuw, maar toen ging het vooral om 'natuurlijke' landschappen, die werden gewaardeerd op basis van een combinatie van ecologische en esthetische argumenten. De eerste Nationale Parken, Yosemite (1864) en Yellowstone (1872) in de Verenigde Staten, werden beschouwd als 'ongerepte' natuur. Ook het eerste beschermde natuurgebied in Nederland, het Naardermeer, werd beschermd om de waardevolle natuur (afb. 1).[1]

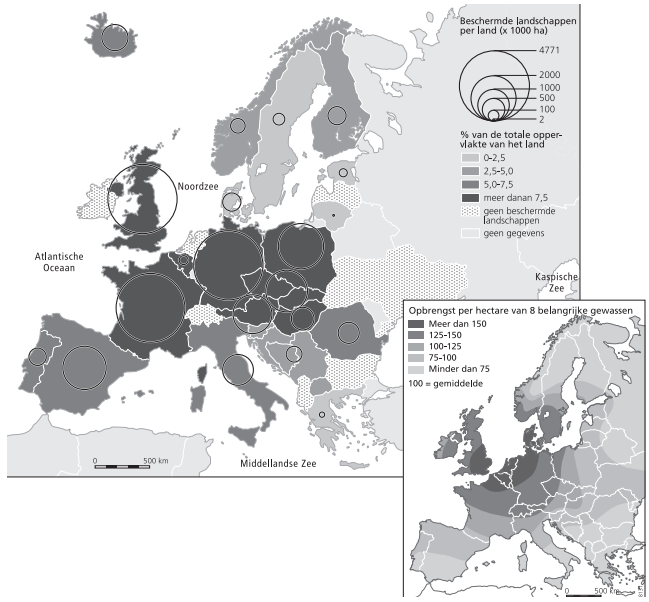
Pas in de loop van de twintigste eeuw werd steeds duidelijker dat een groot deel van die natuurreservaten bestond uit landschappen die een sterk stempel droegen van menselijke activiteiten[2], nog los van het feit dat de aanwijzing als reservaat deze gebieden sowieso binnen het domein van het cultuurlandschap trekt.[3] Zo bleken heidevelden zonder beheer dicht te groeien met bos, wat duidelijk maakt dat ze geen natuurlijk landschap vorm-

Afb. 1. Het Naardermeer op de chromotopografische kaart, blad 368 (1900). Het Naardermeer is wellicht het bekendste natuurgebied van Nederland, maar het patroon van sloten en weteringen, dat nog altijd prominent aanwezig is, gaat terug op de pogingen tot droogmaking. Als mislukte droogmakerij is het een zeldzaam object met een grote cultuurhistorische waarde.(© Dienst voor het Kadaster en Openbare Registers, Apeldoorn)

PAGINA'S 210-222

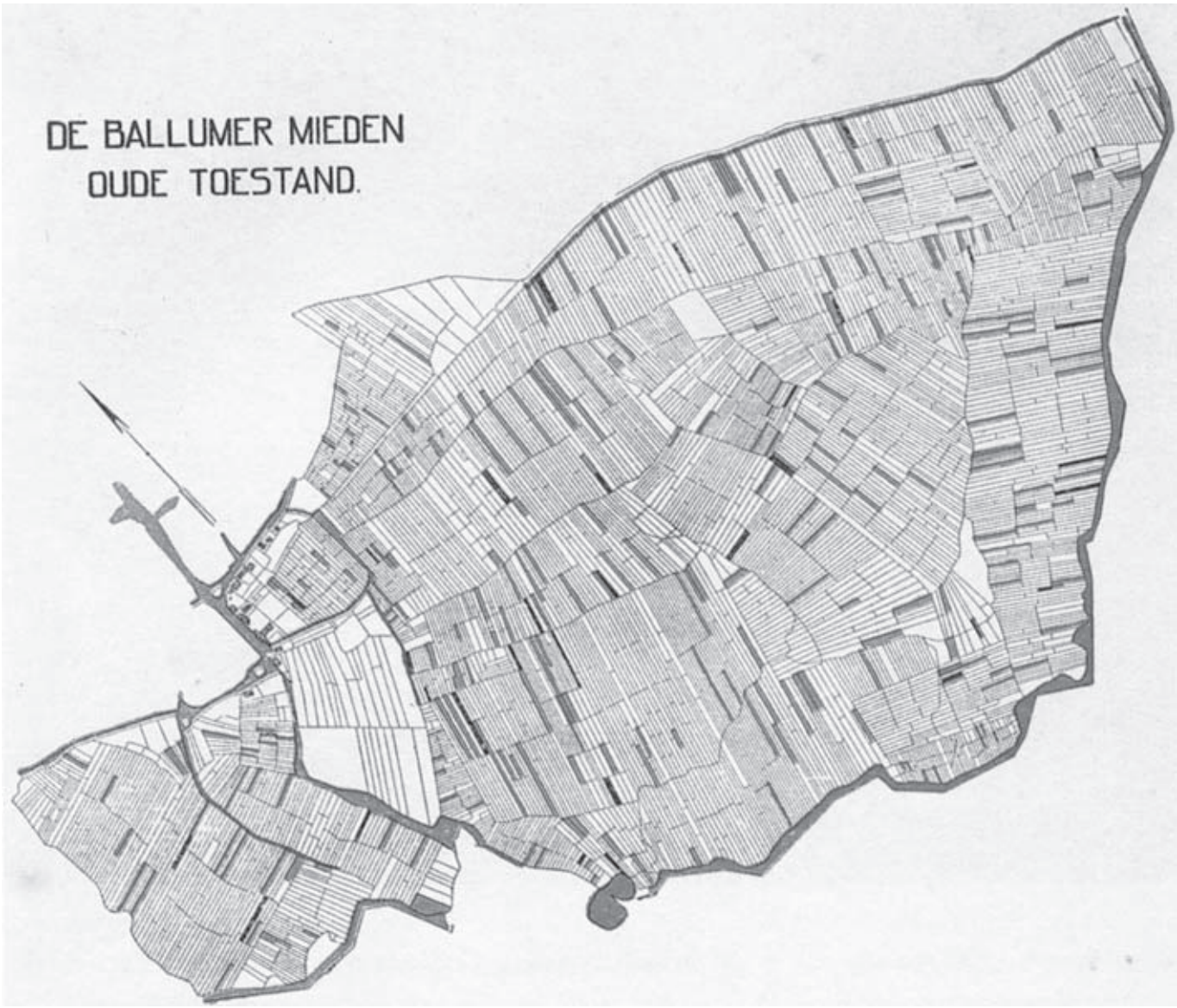
den. Gaandeweg werden landschappen steeds meer gezien als resultaten van vroegere ingrepen door de mens.[4] In de jaren zeventig van de twintigste eeuw kwam hiervoor de term 'cultuurhistorie' in zwang, een typisch Nederlandse term die de tegenstelling tot de 'natuurlijke' kant van het landschap weergeeft.[5] In cultuurlandschappen komen de invloeden van mens en natuur samen. Interessant is in dit verband de discussie die werd gevoerd binnen UNESCO, die sinds 1972 werkt aan een lijst van Werelderfgoed en zich daarbij aanvankelijk geen raad wist met landschappen die door menselijke activiteiten waren gevormd. Op de Werelderfgoedlijst vinden we wel al in de beginjaren een aantal gebieden als 'cultuurlandschap', maar dat waren buitenplaatsen en parken, aangelegde landschappen met een ontwerp en een ontwerper. Toen het Verenigd Koninkrijk in 1987 het Lake District aanmeldde voor de lijst, ging het om een gemengde natuur/cultuur nominatie, die zowel door Icomos (voor de cultuur) als door de IUCN (voor de natuurkant) moest worden beoordeeld. Icomos ging akkoord, maar de IUCN vond het gebied onvoldoende 'natuurlijk' en wees de nominatie af. Twee jaar later volgde een nieuwe voordracht, nu als cultuurobject op basis van de unieke steentijdvondsten in Langdale. Nu wees Icomos de nominatie af, omdat die vondsten weliswaar voldoende rechtvaardiging voor een Werelderfgoed-aanwijzing vormden voor Langdale, maar niet voor het veel grotere gebied.[6] De problemen met de aanwijzing van het Lake District leidden tot een discussie binnen UNESCO over de invulling van het begrip cultuurlandschap. Het resultaat was een indeling in een aantal categorieën (1992), die elk hun eigen discussies oproepen over authenticiteit en beschermingsdoelen.[7] De eerste categorie bestaat uit de aloude *ontworpen landschappen*, die een stempel dragen van de ontwerper. Hier is vooral de authenticiteit van het concept belangrijk, al zijn er ook wel oude bomen en gebouwde objecten die ook materieel behoud wenselijk maken. Periodieke vernieuwing van de begroeiing is noodzakelijk, omdat levend materiaal nu eenmaal een levenscyclus heeft. Na de eerste aanplant duurt het enkele decennia voor het park volwassen is (de kinderen en kleinkinderen van de stichter vormen de gelukkige generaties). Weer een bewonersgeneratie later begint de aftakeling en op een zeker moment moet het hele park opnieuw worden aangeplant. De tweede categorie was in 1992 een echte vernieuwing. *Associatieve landschappen* zijn landschappen die hun belang vooral ontlenen aan de betekenis die ze voor mensen of menselijke groepen hebben. Bekende voorbeelden op de Werelderfgoedlijst zijn Uluru, een berg in Australië die naar de oude maatstaven alleen als natuurgebied had kunnen worden genomineerd, maar die nu vanwege de betekenis voor een groep oorspronkelijke bewoners als natuur/cultuurobject op de lijst staat. Andere voorbeelden zijn Taishan en Hungshan ('shan' betekent 'berg') in China, die om hun betekenis voor literatuur en schilderkunst eveneens als gemengd natuur/cultuurobject zijn geplaatst.[8] Een soortgelijke symbolische betekenis heeft de voetgangersoversteekplaats in Abbey Road (Londen), die sinds 2010 in Engeland een beschermde status heeft. Het zebrapad is bekend geworden door de hoes van de gelijknamige langspeelplaat van de Beatles. De National Trust kocht intussen het geboortehuis van Paul McCartney en het huis waar John Lennon

Afb. 2. Landschapsbescherming en de intensiteit van het landgebruik. Links: beschermde gebieden in Europa, naar: J. Aitchinson, 'Cultural landscapes in Europe: a geographical perspective' [...] 1995, 272-288. Rechts: de intensiteit van de landbouw in Europa, naar: S. van Valkenburg en C.C. Held, Europe, New York 1952

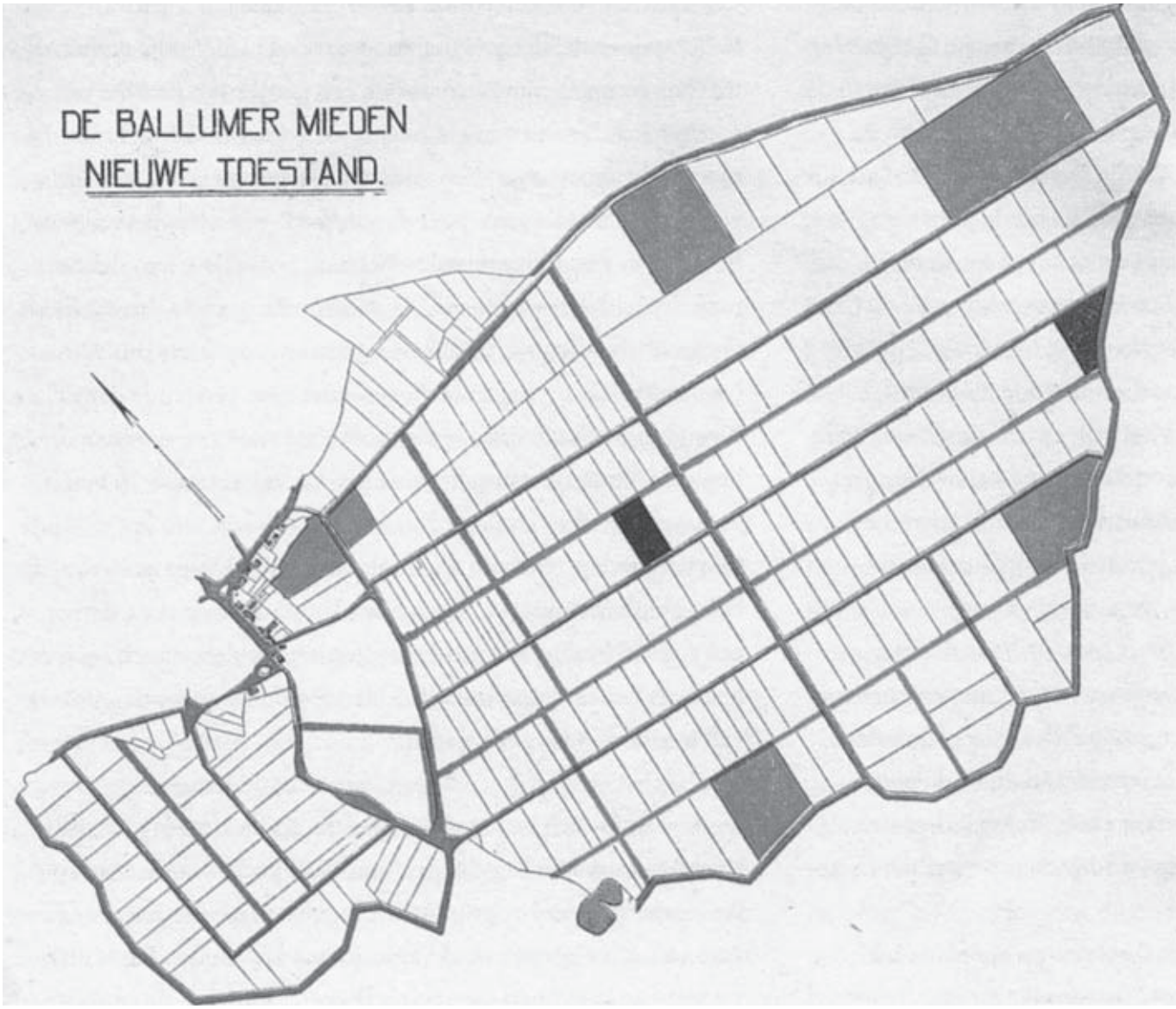
zijn jeugd doorbracht. In al deze gevallen lijken zowel materiële als conceptuele authenticiteit van belang. Het is moeilijk voor te stellen dat een replica van Uluru een religieuze betekenis krijgt, maar de berg die de dichter heeft geïnspireerd moet er vooral net zo uit blijven zien. Het zebrapad in Abbey Road is intussen diverse malen overgeschilderd en is zelfs verplaatst, maar dat weerhoudt fans niet om hun leven te wagen door zich hier midden op de weg te laten fotograferen.

De derde en grootste categorie wordt gevormd door de *organisch gegroeide landschappen*, landschappen die in de loop van de tijd gevormd zijn door een combinatie van natuurlijke mogelijkheden en menselijke activiteiten en die per definitie veranderlijk zijn. Deze categorie wordt weer verdeeld in twee subgroepen. De eerste bestaat uit landschappen waarvan de ontwikkeling op een zeker moment grotendeels is gestopt en die daardoor in het laatste stadium van hun ontwikkeling zijn bevroren (al kan dat nooit helemaal). Daarbij kunnen we denken aan de heidelandschappen van Drenthe, die lange tijd intensief bewoond waren maar vanaf de late bronstijd zijn verlaten toen de bewoning zich verplaatste naar de vruchtbaarder maar moeilijker te ontginnen keileemgebieden. De zandgronden zijn nadien tot in de negentiende eeuw slechts extensief gebruikt, vooral om dieren te weiden en plaggen te steken. Door dat extensieve gebruik vormden ze in de negentiende eeuw – en deels nog altijd – archeologische schatkamers die sterk hebben bijgedragen aan de kennis van de prehistorie van Nederland en ook wel aan de toeristische positionering van Drenthe als gebied met een lange geschiedenis.[9] Bij dergelijke archeologische landschappen ligt de nadruk vanouds zeer sterk op materiële authenticiteit, vooral door de sterke nadruk op onderzoek. Naarmate draagvlak onder

Afb. 3a, b. De ruilverkaveling van de Ballumer Mieden, een hooilandgebied op Ameland, werd uitgevoerd in de jaren 1913-1916. Het gebied van 170 ha was in handen van 119 eigenaren. Het grondbezit was uitzonderlijk versnipperd: een van de eigenaren had zijn 12,8 hectare verspreid over maar liefst 269

de bevolking, en daarmee de beleefbaarheid van archeologie, belangrijker wordt, wordt tevens de conceptuele authenticiteit belangrijker. Waar grafheuvels voor leken herkenbaar zijn, is dit vrijwel altijd het gevolg van restauratie of zelfs reconstructie. Ten slotte de tweede subcategorie, die van de landschappen die nog altijd functioneren. Deze vormen in een dichtbevolkt en welvarend land als Nederland veruit de grootste categorie in oppervlakte en bieden voor de erfgoedsector de grootste uitdaging. Het zijn gebieden die vaak een lange en interessante geschiedenis hebben, die nog altijd doorgaat. In een levend cultuurlandschap veranderen dagelijks zaken: bomen worden gekapt of aangeplant, nieuwe schuren worden gebouwd, sloten worden gegraven of gedempt, een nieuwe weg aangelegd. Een deel van deze landschappen bezit belangrijke erfgoedwaarden, zoals de gebieden die zijn aangewezen als Belvederegebied of Nationaal Landschap, maar in deze categorie vallen ook de voorsteden, golfbanen, bedrijventerreinen en rommelzones die samen wel eens worden aangeduid als ‘tussenland’.[10] Veel van deze landschappen hebben we nooit gewild, maar ze vormen desondanks een belangrijk deel van onze leefomgeving en verdienen alleen al daarom onze aandacht. Bescherming van levende cultuurlandschappen is altijd deel van een complex proces, waarin de mogelijkheden voor toekomstig gebruik een overheersende rol spelen. De discussie gaat minder over behoud dan over het begeleiden van verandering of, zoals de steeds populairdere Engelse term luidt: ‘management of change’.[11] Vragen over authenticiteit zijn de ene keer belangrijker dan de andere, afhankelijk van onderscheiden waarden en toe-

percelen. De ruilverkaveling bracht het totale aantal percelen terug van 2000 tot 270. Gegevens: J. Bieleman (red.), 'Landbouw', in: J.W. Schot e.a. (red.), Techniek in Nederland in de twintigste eeuw 3: Landbouw, voeding, Zutphen 2000, 11-233 (in het bijzonder 49).

komstige mogelijkheden. Het bovengenoemde Lake District is in 1996 opnieuw geplaatst op de Engelse Voorlopige Lijst van Werelderfgoed, nu als organisch gegroeid en 'levend' cultuurlandschap. De ontwikkeling van het denken over landschapsbescherming wordt geïllustreerd door de redengevende omschrijving, die naast de kwaliteiten van het landschap ook de rol van het gebied in de ontwikkeling van de landschapsbeleving noemt. De gedichten die William Wordsworth in en over het gebied schreef hebben bijgedragen aan de waardering voor meer natuurlijke landschappen in het Verenigd Koninkrijk. Daarbij is het Lake District de bakermat van de National Trust, waarmee het als *lieu de mémoire* van de geschiedenis van de landschapsbescherming vergelijkbaar is met het Naardermeer in Nederland.

Beschermde landschappen

Intussen zijn in bijna alle landen van Europa cultuurlandschappen beschermd. Op Europese schaal bestaat sinds 2000 de Europese Landschapsconventie, een verdrag van de Raad van Europa waarin regeringen worden opgeroepen landschappen zorgvuldig te beheren, waar nodig te beschermen en daarbij zowel de eigen bevolking te betrekken als internationaal samen te werken.[12] Afbeelding 2 geeft een beeld van de beschermde landschappen in Europa in de jaren negentig[13], vergeleken met de intensiteit van de landbouw. Het resultaat is opvallend. De meeste beschermde landschappen bevinden zich niet in de Europese periferie, maar juist in de dichtbevolkte kerngebieden van Europa: de gebieden met de hoogste verstedelijkingsgraad en de

meest intensieve landbouw. Het wijst erop dat landschapsbescherming minder door de gaafheid van landschappen wordt bepaald dan door de behoeften van stedelijke bevolkingen. De positie van Nederland is opvallend. Nederland is een van de dichtst bevolkte landen van Europa en wordt nog altijd gekenmerkt door de meest intensieve landbouw. In de loop van de tijd is hier een systeem van ruimtelijke ordening opgebouwd dat, ondanks de extreem hoge druk op de grond, erin slaagde om een aantal gebieden dicht bij de steden als agrarisch landschap te behouden. Rijksbufferzones hielden stedelijke gebieden uit elkaar en zelfs grote delen van het Groene Hart van de Randstad zijn zeer weinig verstedelijkt. Ondanks deze successen, die overigens op dit moment op de tocht staan, is een beleid voor wettelijke bescherming van landschappen nooit van de grond gekomen. Wel kunnen we een aantal perioden onderscheiden, waarin op verschillende wijzen is omgegaan met historische landschappen.

De jaren vijftig en zestig: de Wederopbouwjaren

De ideeën over behoud en beheer van cultuurlandschappen zijn in de loop van de tijd verschoven. In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw was er weinig aandacht voor de waarden van natuur en landschap: een duidelijke terugslag in vergelijking met de vooroorlogse jaren. De bescherming die plaatsvond, betrof topstukken die als natuurreservaat werden aangekocht door Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten of een van de Provinciale Landschappen. In 1961 kreeg Nederland een Monumentenwet, die de mogelijkheid bood om gebouwen en archeologische terreinen te beschermen. De voorgestelde mogelijkheid om ook landschapselementen in de wet op te nemen werd echter, door druk van enkele politieke partijen die vanouds vooral begaan zijn met de belangen van private landeigenaren, uit de wet geschrapt. Wel bevatte de wet de mogelijkheid om beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Omdat voor die beschermde gebieden een bestemmingsplan moest worden gemaakt, werd de bescherming gekoppeld aan de ruimtelijke ordening, toen een zeer progressieve invalshoek. Hoewel landschapselementen buiten de wet waren gehouden, hadden bijvoorbeeld dijken goed als archeologisch object aangemerkt kunnen worden.[14] Dat dat niet gebeurde, komt vooral door de zeer beperkte uitleg van de Monumentenwet, zowel door de uitvoerende instituten (ROB en RDMZ) als in enkele gevallen door de rechter.[15] In het overgrote deel van de landelijke gebieden kreeg de landbouw tijdens de Wederopbouwjaren ruim baan om veel en goedkoop voedsel te produceren. De landbouwsubsidies van de Europese Economische Gemeenschap waren gekoppeld aan de hoogte van de productie: omdat iedere productieverhoging een minimale prijs opbracht, waren extreme investeringen in kunstmest, bestrijdingsmiddelen en cultuurtechnische maatregelen rendabel. De sloop van de historische cultuurlandschappen waarmee dat landbouwsysteem gepaard ging, werd gezien als onvermijdelijk. Het belangrijkste instrument voor aanpassing van de landbouwstructuur was de ruilverkaveling. Die was in de jaren twintig begonnen met gebieden met een extreme mate van bezitsversnippering zoals de graslanden op Ameland (afb. 3a en 3b) en de essen in Drenthe. Door ruilverkaveling werd het bezit van boeren geconcentreerd en, door de aanleg van nieuwe wegen en waterlopen, beter ontsloten en ontwaterd. In de loop van de tijd werden de projecten steeds groter en ingrijpender, met als doel het hele land geschikt te maken voor intensieve landbouw. Zo werden vanaf de jaren vijftig de komgronden in het rivierengebied ‘aangepakt’: de ontwatering werd verbeterd en er werden boerderijen naar deze voorheen lege gebieden verplaatst. Bovenop de productiesubsidies van het Europese landbouwbeleid werd ook de ingreep zelf zwaar gesubsidieerd, al was het maar omdat de nationale overheid de voorbereiding op zich nam. Desondanks waren ruilverkavelingen ook binnen de landbouwsector omstreden, omdat alleen de grote en middelgrote boeren profiteerden; voor kleine boeren betekende het een versnelde procedure richting uitgang. Tegenstanders werd duidelijk gemaakt dat er zonder ruilverkaveling geen toekomst was voor de landbouw. Dat laatste kunnen we ons achteraf afvragen: in gebieden die nooit zijn ruilverkaveld, hebben boeren kans gezien te overleven door land van buren aan te kopen en afgelegen percelen te ruilen voor gunstiger gelegen stukken land. In deze gebieden is het historische landschap beter bewaard gebleven (afb. 4a en 4b).

De jaren zeventig: een omslag in het denken

De natuurbescherming heeft al vroeg geprotesteerd tegen de aantasting van natuur- en landschapswaarden[16] , maar pas in de jaren zeventig werd het protest breder en verminderde het draagvlak voor de agrarische alleenheerschappij van de landbouw in het landelijk gebied. Een mondiger en meer mobiele bevolking kreeg belangstelling voor natuur, landschap en milieu en vroeg om bescherming daarvan. Tegelijk leidden de groeiende overschotten ook bij beleidsmakers tot de overtuiging dat er iets moest veranderen. Groeiende groepen binnen de Europese Economische Gemeenschap en binnen het Nederlandse Ministerie van Landbouw & Visserij raakten ervan overtuigd dat de groei van de landbouwproductie moest worden afgeremd. Het leidde in eerste instantie tot ideeën om een aantal gebieden ‘uit de race’ te halen. In 1975 presenteerde de rijksoverheid een plan voor Nationale Landschapsparken, gebieden van meer dan 10.000 hectare waarin het landschap beschermd zou moeten worden tegen verdere schaalvergroting en intensivering van de landbouw.[17] Door in deze gebieden de kaarten niet te zetten op verdergaande schaalvergroting en intensivering, zou de productieverhoging aan banden worden gelegd en zou een aantal waardevolle historische landschappen behouden kunnen blijven. De plannen werden uitgewerkt in vijf proefgebieden: Waterland, Noordwest-Overijssel, Mergelland, Winterswijk en de Veluwe. De planningsstrategie was ‘verweving’, een begrip dat zowel functioneel als ruimtelijk kon worden opgevat. Het eerste speelde bijvoorbeeld waar weidevogels afhankelijk waren van dezelfde percelen waar ook de boer zijn inkomen aan ontleende. Ruimtelijke verweving is een veel lastiger begrip, omdat het afhankelijk is van schaal. Meestal werd het bekeken op perceels- of bedrijfsniveau: agrarische bedrijfsvoering met behoud van (patronen van) heggen, houtwallen of sloten.[18] Uitgangspunt was, dat landbouwers met neveninkomsten uit natuurbeheer en

Afb. 4a, b. Topografische kaarten van de omgeving van Bergen (Noord-Holland) in 1946 en 2010. Rechts het gebied van de ruilverkaveling Geestmerambacht, links een gebied dat niet door ruilverkaveling is beïnvloed. Het linker gebied functioneert nog altijd als landbouwgebied, maar is desondanks nauwelijks veranderd. Topografische kaarten 14C en 14D (verkend 1946) en 14D (uitgave 2010). (© Dienst voor het Kadaster en Openbare Registers, Apeldoorn)

recreatie, aangevuld met subsidies, deze landschappen zouden onderhouden. De subsidies werden voorgesteld in de zogenaamde Relatienota, die gelijk met de Nota Nationale Landschapsparken werd uitgebracht.[19] Het kwam erop neer dat boeren in die gebieden financieel moesten worden gecompenseerd voor de nadelen die ze ondervonden van beperkingen in hun bedrijfsvoering. Dat had het nadeel dat schaalvergroting werd beschouwd als de normale situatie en bescherming van het landschap als een uitzondering. Door verschillende oorzaken was de belangstelling van boeren aanvankelijk gering, al waren er ook in deze periode wel boeren die voor zichzelf een toekomst zagen in beschermde gebieden, op basis van een aangepaste bedrijfsvoering en aanvullende inkomsten uit subsidies voor natuur en landschap. Andere boeren, waaronder een luidruchtige groep in het proefgebied Nationaal Landschapspark Winterswijk, hielden echter vast aan een ouderwets toekomstbeeld van productiegroei en schaalvergroting en begonnen de plannen voor een Nationaal Landschapspark effectief en met veel publiciteit te bestrijden. Het Ministerie van Landbouw koos de kant van de Winterswijkse boeren en toen dat ministerie in 1983 het natuur- en landschapsbeleid overnam van het opgeheven Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk stopte het bijna direct de financiering van wat intussen Nationale Landschappen was gaan heten.

De jaren tachtig en negentig: van verweving naar scheiding

De invoering van Europese quota's voor melk en andere producten in 1984 maakte dat de omvang van de productie nauwelijks meer mocht groeien.[20] Omdat de productie per koe wel bleef toenemen, was er nu echt land over en werd het voor boeren interessant om in delen van hun land met subsidies weidevogels te gaan houden of landschapsbeheer te gaan uitvoeren. In deze jaren werd de Relatienota alsnog een groot succes.[21] De productiebeperkingen boden bovendien, samen met de economische teruggang van die jaren, een klimaat voor ingrijpende bezuinigingen op ruilverkavelingen, die intussen landinrichtingsprojecten waren gaan heten. Achter die naamsverandering staat een dieper gaande verandering, van een procedure die uitsluitend gericht was op een verhoging van de efficiëntie van grote en middelgrote boeren naar een alomvattende omvorming van landelijke gebieden waarin naast landbouw ook een plaats was voor recreatie, natuur en landschap. De boeren hadden als rechthebbenden op de grond nog altijd een doorslaggevende stem, maar de atmosfeer rond de projecten veranderde wel geleidelijk. Zo werd 'cultuurhistorisch' onderzoek langzaam maar zeker een vast onderdeel van de voorbereidingen van landinrichtingsprojecten. Zeker achteraf tonen de jaren tachtig een beeld van relatieve rust in het landelijk gebied. Op de achtergrond werden intussen voorbereidingen getroffen voor een paradigmawisseling in het beheer van natuur en landschap. Vooral onder ecologen bleek het beleid voor behoud en beheer van natuurwaarden binnen cultuurlandschappen tot frustraties te leiden. Een aantal van hen zag meer toekomst in een sterke scheiding tussen enerzijds landbouwgebieden en anderzijds gebieden die aan de landbouw werden onttrokken en als natuurgebied aangewezen en ingericht. In 1989 presenteerde het Natuurbeleidsplan de plannen voor een Ecologische Hoofdstructuur, een reeks van 'natuurgebieden' die door de aanleg van verbindingszones deel van een netwerk zouden gaan vormen.[22] In de landschapsarchitectuur werd in die jaren ook nagedacht over een sterkere scheiding en over schaalvergroting met behoud van kenmerken in het landschap. Een theoretische basis vormde het casco-concept, ontwikkeld aan de Landbouwuniversiteit in Wageningen. Daarbij werd een scheiding tussen dynamische en minder dynamische functies voorgestaan, waarbij de eerste de grote vlakken innamen en de 'langzame' functies (waaronder natuur en landschap werden gerekend) werden ondergebracht in een 'casco' van tamelijk grootschalige gebieden en stroken.[23] Beide denkrichtingen leidden tot een veel grootschaliger landschap. Voor het historische landschap werkte dat niet erg gunstig uit. In het casco-concept was alleen in het casco plaats voor historische landschapselementen, maar in de praktijk ging dat casco samenvallen met de Ecologische Hoofdstructuur en die werd zoveel mogelijk ingevuld met 'echte' natuur. Hoewel er wel aandacht was voor de historische landschappen, kwam een samenhangend landschapsbeleid ook in deze jaren niet van de grond, ondanks de gestage productie van nota's die zo'n beleid aankondigden.[24] De scheiding van landbouw- en natuurgebieden heeft voor de natuur ontegenzeglijk goede resultaten gehad. Voor de landbouw was het afstaan van grond aan de Ecologische Hoofdstructuur aanzienlijk eenvoudiger dan combinaties van agrarische bedrijfsvoering met andere belangen. Voor historische landschappen was echter noch binnen de landbouwgebieden noch binnen de Ecologische Hoofdstructuur veel plaats. In deze omstandigheden konden de beschermers van historische landschappen weinig meer doen dan proberen iets van de historische rijkdom van het landschap te behouden door losse elementen in kaart te brengen (afb. 5) en in plannen ingepast te krijgen.[25] Dat veel historische landschappen de jaren tachtig en negentig redelijk zijn doorgekomen, is dan ook vooral te danken aan de crisis van de jaren tachtig, die maakte dat de aanleg van wegen en bedrijventerreinen stagneerde, en aan de bezuinigingen op landinrichting. Pogingen om wettelijke bescherming van kleine gebieden mogelijk te maken, hadden opnieuw weinig succes. Een poging om in de nieuwe Monumentenwet (1988) alsnog landschappelijke structuren op te nemen, strandde.[26] Ook de verbeterde positie van de archeologie door het Verdrag van Malta, uitgewerkt in een herziening van de Monumentenwet, leverde door een nauwe definitie van archeologie voor het landschap weinig op. De opname van Beschermde Landschapsgezichten in de vernieuwde Natuurbeschermingswet bood in theorie mogelijkheden, maar de enige poging die tot nu toe is ondernomen om dit instrument toe te passen, een initiatief van burgers die het Oldambt voordroegen, strandde bij de provincie.[27] Wel kon nog altijd een aantal 'groene elementen' zoals houtwallen en heggen, die naast een historische ook een ecologische waarde vertegenwoordigen, 'meeliften' met het natuurbeheer. Hiervoor bestonden subsidiemogelijkheden, zoals de al genoemde Relatienota. Landeigenaren konden die subsidie inzetten voor een samenhangend beheer van hun landerijen. In de jaren negentig veranderde het subsidiestelsel echter onder invloed van de groeiende juridisering van de ministeries en van de samenleving als geheel. Vanuit een uitgangspunt van 'georgani-

Afb. 5. Historische landschapselementen in het ruilverkavelinggebied Land van Thorn. Uit: H. Renes, 'Geschiedenis en landschap in het ruilverkavelingsgebied Land van Thorn', Rondom het Leudal (1989) 55, 403-434. De kaart legt de nadruk op losse elementen. Veel van de digitale gegevensbestanden over historische landschappen zijn op dit type inventarisaties gebaseerd.

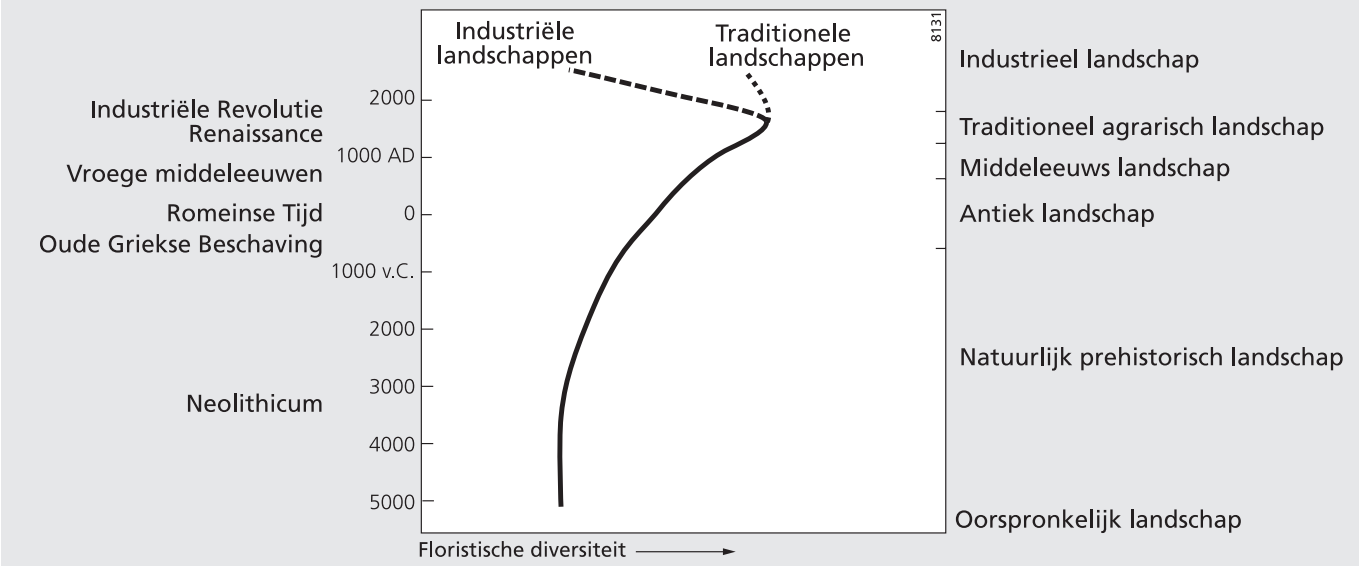
seerd wantrouwen' moest het beheer zowel vooraf worden dichtgetimmerd als achteraf getoetst en gecontroleerd. Het resultaat was de opbouw van zeer bureaucratisch systeem van subsidiering van losse objecten, waarbij per houtwal een dik pak papier moest worden ingevuld. Juist in een periode waarin het landschapsonderzoek meer werd gericht op samenhangen en de lagenbenadering in de ruimtelijke ordening dat ondersteunde (zie hieronder), ging het beleid terug naar losse objecten.[28] De voortdurende wisselingen in het beleid maakte bovendien continuïteit – een levensvoorwaarde voor natuur- en landschapsbeheer – onmogelijk.

Het begin van de nieuwe eeuw: het landschap herontdekt en weer afgeschaft

In de loop van de jaren negentig groeide de aandacht voor de historische landschappen weer. De aanwijzing van Schokland, de Stelling van Amsterdam en de Beemster als Werelderfgoed betekenden in feite een begin van landschapsbeleid, hoewel dat niet zo mocht heten. Het ministerie van LNV verzette zich tegen de aanwijzing van deze gebieden als cultuurlandschappen: Schokland staat nu op de lijst als archeologisch terrein, de Stelling van Amsterdam als een rij forten en de Beemster als kunstwerk. Nederland miste hierdoor de kans om een pioniersrol in het nieuwe UNESCO-beleid voor de bescherming van levende cultuurlandschappen te spelen. Erg handig was het ook niet: een aanwijzing als 'levend cultuurlandschap' biedt meer ruimte voor dynamiek dan de meer objectgerichte aanwijzingen waaraan Nederland de voorkeur gaf. Een andere factor was de Nota Belvedere (1999), die met succes opriep tot een grotere rol van erfgoed, en met name van landschappen, in de verdere ontwikkeling van stad en land.[29] In 2001 introduceerde de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening opnieuw de Nationale Landschappen.[30] Er werden drie gebieden aangewezen: het Groene Hart, Noord Holland Midden en de Hoeksche Waard, een selectie die duidelijk maakte dat de nieuwe Nationale Landschappen vooral dienden om de ontwikkeling van de Randstad te structureren. Door gebieden onder Randstedelijke druk een extra bescherming te bieden, zouden nieuwe stedelijke activiteiten in de bestaande stedelijke gebieden moeten worden ondergebracht en zouden de rurale gebieden daarbuiten ter beschikking blijven van landbouw, natuur en recreatie. De Vijfde Nota haalde uiteindelijk door de val van het kabinet de Kamerbehandeling niet. Drie jaar later verscheen de Nota Ruimte, die in veel opzichten kan worden beschouwd als een georganiseerde terugtocht van de rijksinvloed op de inrichting van Nederland. Verrassend was dan ook dat de Nota Ruimte het beleid van Nationale Landschappen voortzette en zelfs het aantal van deze gebieden uitbreidde tot twintig.[31] Al snel bleek dat de uitbreiding meer in de breedte dan in de diepte ging en dat deze categorie opnieuw niet zou brengen wat ervan werd gehoopt. De landschappelijke waarden werden samengevat in drie 'kernkwaliteiten', drie per gebied, die echter zo vaag waren dat er weinig beleid op viel te voeren. Bovendien beschikten de gebieden niet over een eigen bestuur dat de tegengestelde belangen van gemeenten zou kunnen afwegen. Nog ernstiger was het ontbreken van een duidelijke visie op de toekomst.[32] Het beleid kwam dan ook niet goed van de grond en een nieuwe regering, die ruimtelijke ordening niet meer ziet als kwaliteitsbeleid maar voornamelijk als een rem op de gewenste economische ontwikkeling, zette de rijksfinanciering in 2011 stop. Op dit moment is nog onduidelijk of de provincies, die de afgelopen jaren op zeer verschillende wijze het beleid voor Nationale Landschappen hebben ingevuld, en andere betrokkenen ermee door zullen gaan. Daarmee is de toekomst van de historische landschappen nog altijd onduidelijk. De zorg voor het landschap zal de komende jaren vooral gaan afhangen van de mate waarin aansluiting kan worden gevonden bij ruimtelijke ontwikkelingen.[33]

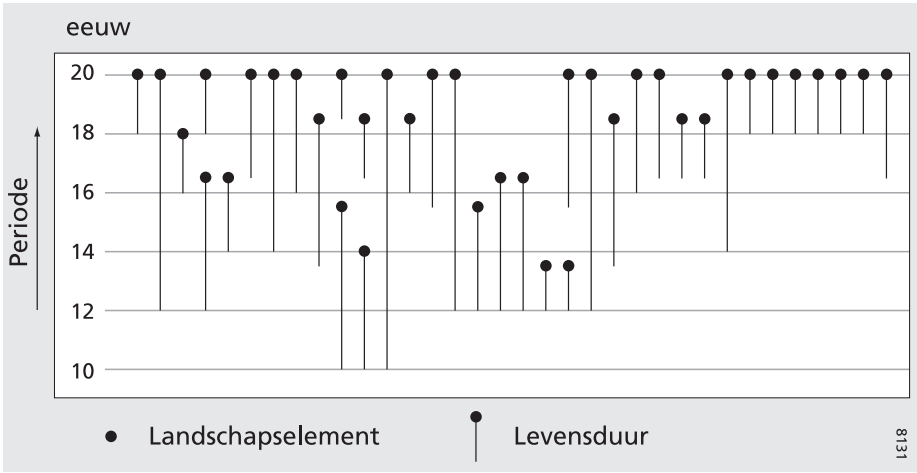
Veranderende visies op de geschiedenis van landschappen

Is de wettelijke basis voor bescherming van landschappen dus zwak, een inhoudelijk probleem is de onduidelijkheid over de vraag wat er precies moet worden beschermd. In de praktijk lijkt het vooral te gaan om twee zaken: ten eerste het (historische) beeld, ten tweede structuren en elementen. De belangrijke rol van het beeld zien we bijvoorbeeld in de vele keren dat zaken als landschappelijke openheid of kleinschaligheid figureren in de kernkwaliteiten die voor Nationale Landschappen zijn geformuleerd. De bescherming van losse elementen betreft vooral gebou-

Afb. 6. Het idee van 'traditionele' landschappen is weergegeven in deze grafiek. De visie is, dat landschappen in recente perioden een veel grotere dynamiek toonden dan voorheen. Naar: M.L. Paracchini e.a., 'High nature value farmland and traditional agricultural landscapes; open opportunities in the development of rural areas', in: B. Pedroli e.a. (red.), Europe's living landscapes; essays exploring our identity in the countryside, Wageningen/Zeist 2007.

wen en daarnaast elementen die naast een cultuurhistorische ook een ecologische waarde vertegenwoordigen. Zoals al in het begin van dit artikel werd opgemerkt, wordt de complexe historische ontwikkeling van landschappen in het beleid vaak verwaarloosd. Voor een deel hangt dat samen met gebrek aan kennis en met gemakzucht, maar daarnaast is de discussie al te lang gedomineerd door een onderscheid tussen 'moderne' en 'traditionele' landschappen. Daarbij wordt een scheiding gemaakt tussen negentiende-eeuwse landschappen die worden gezien als het resultaat van een lange en geleidelijke ontwikkeling en die als 'historisch' of 'traditioneel' worden beschouwd[34] en 'moderne' landschappen die voornamelijk door de dynamische twintigste eeuw zijn gevormd. De landschappen van de negentiende eeuw worden daarbij beschouwd als een historisch hoogtepunt in landschappelijke en biodiversiteit (afb. 6), terwijl de twintigste eeuw juist een nivellering had gebracht.[35] Bescherming van cultuurlandschappen betekent in deze visie het tegengaan van 'aantastingen' en het zoveel mogelijk in stand houden van de kwaliteiten van het negentiende-eeuwse landschap. Deze visie vinden we terug in de Nationale Landschapsparken van de jaren zeventig, maar ook nog in de recente Nationale Landschappen. Deze visie heeft twee nadelen. Eén is, dat de moderne ontwikkelingen te weinig op hun waarde worden geschat. Zoals in de steden de uitbreidingen uit de eerste helft van de twintigste eeuw en uit de Wederopbouwperiode al lang als erfgoed worden bestudeerd, is dat in het buitengebied nog maar weinig het geval. Toch liggen heide-ontginningen en ruilverkavelingen intussen zo ver achter ons dat er aanzetten zijn om enkele karakteristieke voorbeelden te beschermen.[36] Een veel groter nadeel is, dat deze visie de complexe en lange historische ontwikkeling van landschappen ontkent. Het idee van traditionele landschappen wordt nog versterkt door de praktijk om historische cultuurlandschappen met veel aandacht voor de natuurlijke gesteldheid te beschrijven. Cultuurlandschapstypen worden vaak genoemd naar bodemtypen[37] en in beschrijvingen – soms zelfs in verklaringen – krijgen geologie, bodem en waterhuishouding overdreven veel aandacht. Ook deze werkwijze leidt tot een nadruk op permanente structuren en een onderschatting van historische processen. Voor wie uitgaat van deze a-historische visie op het landschap, is het voldoende om een negentiende-eeuwse topografische kaart te raadplegen om inzicht te krijgen in de historische kenmerken. De landschapshistorische vakwereld begon in de jaren tachtig al afstand te nemen van het 'traditionele landschappen'-model. Uit nieuw onderzoek was intussen duidelijk geworden dat landschappen een veel dynamischer geschiedenis hadden dan lange tijd was verondersteld. Samen met de boven beschreven nadruk op losse elementen leidde het tot een visie als weergegeven op afbeelding 7, waarin het landschap is opgebouwd uit elementen uit verschillende perioden en met elk een eigen historisch verhaal.[38] Deze visie geeft meer aandacht aan de dynamiek van het landschap, maar toont tegelijk een reductionistische visie, waarin de samenhang tussen landschapselementen uit het zicht verdwijnt. Deze ideeën sloegen dan ook weinig aan in de planningsdisciplines, die bleven zoeken naar een samenhangend beeld van het landschap. In de jaren negentig leidde dit tot een meer genuanceerde analysemethode in de vorm van het 'lagenmodel', dat onder meer is toegepast in de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening.[39] Daarbij wordt de ruimte geanalyseerd door een indeling in ondergrond (hoogteligging, watersystemen), netwerken (infrastructuur) en occupatie (de activiteiten van de mens). Elke laag heeft zijn eigen patronen en dynamiek, maar tegelijk beïnvloeden de lagen elkaar. In en tussen deze lagen zijn sporen van de geschiedenis aanwezig. Gelaagdheid is hier niet alleen een analysemodel, maar elke laag biedt ook eigen beleidskeuzen. De lagenbenadering was interessant, omdat het – nog wel het meest door het belang van de ondergrond – binnen de ruimtelijke ordening een plaats gaf aan het

Afb. 7. Het landschap opgebouwd uit elementen uit verschillende perioden. Elk element heeft een eigen geschiedenis. Uit: J.A.J. Vervloet, Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen, Wageningen 1984, 2.

landschap. Uitgangspunt bleef echter meestal het beeld van topografische kaarten uit 1850 of 1900. Een combinatie tussen de traditionele landschappen van de planningsdisciplines met de dynamische maar objectgerichte benadering van de landschapshistorici bleef uit. Rond de laatste eeuwwisseling ontstonden echter nieuwe openingen. De Nota Belvedere[40] markeerde het streven naar een actievere en meer offensieve omgang met erfgoed. Door erfgoed als onderdeel van een planvormingsproces in te zetten, verdwijnt de nadruk op losse elementen en de eenzijdige gerichtheid op het tegengaan van aantastingen. Architecten en planologen raken zelden opgewonden door lijsten van zaken waar ze af moeten blijven, maar kunnen wel worden geïnspireerd door verhalen over de geschiedenis van landschappen. Het historische landschapsonderzoek moest zich meer gaan richten op samenhangen en op verhalen. Dat viel nog niet altijd mee, alleen al omdat de meeste gegevensbestanden over historische landschappen hun wortels in de jaren tachtig en negentig hadden en nog in hoge mate uitgaan van losse landschapselementen. In deze situatie ontstaat misschien ruimte voor concepten die uitgaan van de complexiteit van historische landschappen.

Complexe historische landschappen

In het landschapshistorische onderzoek zijn de laatste jaren enkele nieuwe ontwikkelingen. Een ervan is het concept van de landschapsbiografie dat, eerder dan een gesloten theorie of een vaste onderzoeksmethode, bestaat uit een aantal samenhangende ideeën. Kern is, dat een landschap wordt beschouwd als een object dat van generatie op generatie wordt overgeleverd.[41] Iedere generatie past dat landschap aan de eigen behoeften en ideeën aan, voegt zaken toe, verwijdert andere en geeft weer andere een nieuwe betekenis. Door deze zienswijze is de laatste jaren meer oog gekomen voor de lange-termijn geschiedenis van het landschap (van de prehistorie tot heden), wat leidde tot een nauwere samenwerking tussen archeologen en historisch-geografen.[42] Daarnaast is er meer dan voorheen aandacht voor de actoren, voor de makers van het landschap, met hun economische en ideologische uitgangspunten. Ook de wijze waarop vroegere mensen bewust omgingen met een landschap dat al door eerdere generaties was ingericht, krijgt in toenemende mate aandacht.Deze uitgangspunten hebben ook gevolgen voor een begrip als 'historische gelaagdheid' van landschappen, een begrip dat overigens nog niet goed aansluit bij de 'lagenbenadering in de planning'. Gelaagdheid is een metafoor die dient om een complexe werkelijkheid begrijpbaar en hanteerbaar te maken.[43] Waar bij de analyse van historische landschappen de term 'historische gelaagdheid' wordt gebruikt,[44] wordt in eerste instantie meestal gedacht aan de invulling zoals die in de geologie (waar het begrip het eerst lijkt te zijn toegepast) en, in het spoor daarvan, in de archeologie gangbaar is. Bij beide wetenschappen wordt de bodem laag voor laag onderzocht, waarbij met de toenemende diepte steeds oudere sporen gevonden. Door profielwanden te laten staan krijgt de onderzoeker daarbij een goed beeld van de opeenvolging van wat we verticale gelaagdheid kunnen noemen. In het landschap vinden we dit type gelaagdheid het duidelijkst in gebieden die in de loop van de tijd geleidelijk zijn opgehoogd, door afzettingen van zee of rivieren of, bijvoorbeeld bij terpen of esdekken, door de mens. In andere gebieden zien we juist dat de meeste activiteiten zich al eeuwen of zelfs millennia lang afspelen op dezelfde bodem. In deze gevallen zullen nieuwe activiteiten veel, maar meestal niet alle, sporen van oudere activiteiten hebben uitgewist. De resten uit oudere perioden zijn dan slechts door een geoefend oog nog te herkennen. Voor dit type situaties wordt vaak een andere metafoor gebruikt, die van de palimpsest. Oorspronkelijk wordt met deze term geduid op middeleeuws perkament, dat regelmatig opnieuw werd gebruikt door de oudere tekst weg te krassen. Vaak blijft de oude tekst dan toch nog enigszins zichtbaar.[45] Er zijn echter nog andere wijzen om historische lagen te definiëren.[46] Zo hebben bijvoorbeeld technische innovaties een patroon van ruimtelijke diffusie gekend, waarbij ze zich vanuit een oorsprongsgebied hebben verbreid. Naarmate we ons verder van dat oorspronggebied verwijderen, worden de sporen van die innovatie jonger. Het is een patroon dat we kunnen aanduiden als ruimtelijke of horizontale gelaagdheid. Een vierde vorm is intellectuele gelaagdheid, een term die wordt gebruikt om situaties te duiden waarin latere generaties objecten en vormen uit vroegere perioden laten herleven en herinterpreteren.[47] We kunnen hierbij onder meer denken aan neostijlen in de architectuur, zoals die rond 1900 en opnieuw rond de laatste eeuwwisseling (de retroarchitectuur in veel Vinexwijken) opkwamen. Er zijn ook creatievere vormen, zoals de latwerken referentie aan de Delftse Poort in Rotterdam. In dat geval wordt een verdwenen object teruggebracht zonder de oude situatie te reconstrueren. Ten slotte kunnen we betekenislagen onderscheiden, waar land-

Afb. 8. Hunebed D14 bij Eelde (Drenthe).

schappen of landschapselementen weliswaar fysiek weinig lijken te zijn veranderd, maar wel in de loop van de tijd steeds nieuwe betekenissen hebben gekregen. Hunebedden (afb. 8) zijn tijdens het Neolithicum gebouwd als grafmonumenten en werden soms lange tijd later opnieuw gebruikt. In de middeleeuwen moeten ze als herkenningspunten zijn gebruikt voor reizigers die door het dunbevolkte Drenthe trokken. In de vroegmoderne tijd verloren mensen hun ontzag voor hunebedden en begon een langzame sloop, die vanaf 1730 versnelde door de grote vraag naar stenen voor de versterking van zeeweringen die door paalworm werden aangetast. Rond die tijd begon ook de belangstelling toe te nemen en in 1734 vaardigde de Drost van Drenthe al een eerste verbod op de afvoer van de stenen af. In de negentiende eeuw werden hunebedden ontdekt als schilderachtige objecten en werden ze veelvuldig afgebeeld door tekenaars en schilders. In de twintigste eeuw werden hunebedden de iconen van de toeristische marketing van Drenthe als land met een lange en interessante geschiedenis.[48] Gelaagdheid blijkt dus een complex begrip te zijn. Toch is het naar mijn mening een bruikbaar concept voor de analyse van landschappen. Meer dan het idee van 'traditionele landschappen' biedt 'gelaagdheid' mogelijkheden om de complexiteit van landschappen in de beschouwingen te betrekken.

Discussie

Landschappen zijn in de loop van eeuwen door mensen gevormd. Iedere generatie bracht veranderingen aan, brak zaken af en verwaarloosde andere, maar maakte ook gebruik van bestaande structuren en voegde nieuwe zaken aan het landschap toe. Een historisch landschap is daardoor interessant, maar ook uitermate complex. In de loop van de twintigste eeuw zijn historische landschappen ontdekt als erfgoed. Lange tijd werd daarbij uitgegaan van een statisch beeld van de historische ontwikkeling: landschappen waren in de middeleeuwen door mensen ingericht en veranderden daarna geleidelijk, tot de periode rond 1900. De landschappen die rond die tijd bestonden, en die afgebeeld zijn op prachtige topografische kaarten, werden als een soort climax gezien, met een maximale ecologische en landschappelijke diversiteit. Nadien gingen de veranderingen steeds sneller, wat de historische landschappen bedreigde. In deze visie dient landschapsbescherming vooral om zoveel mogelijk van de 'traditionele' landschappen te behouden. Hoewel dit beeld van 'traditionele landschappen' nog steeds populair is bij planners en andere beleidsmensen, raakte de onderzoekswereld al in de jaren tachtig overtuigd van een veel grotere dynamiek in de historische ontwikkeling. Een eerste uiting waren de karteringen van landschapselementen, waarbij duidelijk werd dat ieder element een eigen historisch verhaal had. Deze karteringen getuigden echter ook van een reductionistische visie, die de samenhang in landschappen verwaarloosde. De hernieuwde belangstelling voor landschap in het begin van de eenentwintigste eeuw ging samen met een andere, meer dynamische kijk op de omgang met erfgoed. Die biedt misschien mogelijkheden voor concepten voor landschapsbeheer die meer uitgaan van de complexe historische ontwikkeling van landschappen. Daarbij kan onderzoek volgens de methode van de landschapsbiografie een goede basis bieden. Ook de metafoor van historische gelaagdheid kan een goed handvat vormen om greep te krijgen op de complexiteit van historische landschappen.

Noten

1 Zie en vergelijk de bijdrage van Rob Dettingmeijer in deze aflevering van het *Bulletin KNOB*.

2 J. Dekker, *De ontdekking van het kultuurlandschap; de bijdrage van de Werkgroep voor de Cultuurlandschappen van de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming 1944-1950; een voorstudie*, Utrecht 1993.

3 T. Mels, *Wild landscapes; the cultural nature of Swedish National Parks*, Lund 1999.

4 Zie bijvoorbeeld: W. Cronon, 'The trouble with wilderness; or, getting back to the wrong nature', in: W. Cronon (red.), *Uncommon ground; toward reinventing nature*, New York/Londen 1995, 69-90. Voor de

internationale discussies was een belangrijk boek dat van Birks e.a., waarin op initiatief van enkele ecologen een interdisciplinair samengestelde groep auteurs duidelijk maakte hoezeer de meeste beschermde landschappen het resultaat waren van beheer door de mens: H.H. Birks e.a. (red.), *The cultural landscape: past, present and future*, Cambridge 1988. Het boek heeft onder meer de discussie over (cultuur)landschappen binnen UNESCO wezenlijk beïnvloed. P. Fowler, *Landscapes for the World; conserving global heritage*, Macclesfield 2004, 17.

5 J. Renes, *Erfgoed in interessante tijden; rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Erfgoedstudies, in het bijzonder erfgoed van stad en land, vanwege het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap / Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam op 7 juli 2011*, Amsterdam 2011.

6 D. Pocock, 'Some reflections on World Heritage', *Area* 29 (1997), 260-268; M. Rössler, 'UNESCO and cultural landscape protection', in: B. von Droste, H. Plachter en M. Rössler (red.), *Cultural landscapes of universal value*, Jena/Stuttgart/New York 19955, 42-49.

7 J. Aitchinson, 'Cultural landscapes in Europe: a geographical perspective', in: Von Droste, Plachter en Rössler 1995 (noot 6), 272-288.

8 Y. Ying, 'Mt. Huangshan and Mt. Taishan, outstanding cultural landscapes in China', in: Von Droste, Plachter en Rössler 1995 (noot 6), 114-127.

9 T. Spek, 'Bodem, milieudynamiek en locatiekeuze op het Drents Plateau (3400 v. Chr.-1850 na Chr.)', in: J.N.H. Elerie, S.W. Jager en T. Spek, *Landschapsgeschiedenis van De Strubben/Kniphorstbos; archeologische en historisch-ecologische studies van een natuurgebied op de Hondsrug*, Groningen 1993, 167-236, vooral 196.

10 E. Frijters e.a., *Tussenland*, Rotterdam/Den Haag 2004.

11 Zie met name: G. Fairclough en S. Rippon, *Europe's cultural landscape; archaeologists and the management of change*, Brussel 2002.

12 Vanwege de stad waar het werd gesloten, spreekt men ook wel van het Verdrag van Florence. Zie http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/landscape/ [geraadpleegd 23-8-2011].

13 Een recente controle bleek hetzelfde beeld op te leveren. Nederland stond nog altijd geregistreerd als een land zonder beschermde landschappen, mede omdat niemand de moeite had genomen om de Nationale Landschappen aan te melden. Bron: IUCN & UNEP (2010), *The World Database on Protected Areas (WDPA)*, Cambridge, www.protectedplanet.net [geraadpleegd 25-1-2011].

14 Ook hadden de begrenzingen van beschermde gezichten ruim kunnen worden getrokken, zodat aanzienlijke stukken landschap binnen zo'n gezicht hadden kunnen worden beschermd. Dit is echter slechts in weinig gevallen gebeurd. Zie L. Prins, 'Historische geografie en de bescherming van stads- en dorpsgezichten; een overzicht', in: A.P. de Klerk e.a. (red.), *Historische geografie in meervoud; historisch-geografische opstellen aangeboden aan prof. dr. M.W. Heslinga ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de sociale geografie, in het bijzonder de historische geografie en de geschiedenis der geografische wetenschappen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam*, Utrecht 1984, 67-77. Van den Berg toonde aan dat zelfs complete gebieden, zoals het Groene Hart, als 'gezicht' onder de Monumentenwet hadden kunnen worden gebracht: T. van den Berg, 'Het beschermde gezicht van het Groene Hart; dynamische grootschalige gezichten en de monumentenwet', *Planologische Discussiebijdragen* (1995), 23-32.

15 Pogingen om ruime grenzen rond archeologische monumenten te leggen, werden in enkele processen door de rechter verboden. In het geval van de Romeinse villa in Voerendaal verbood de rechter in het belang van de plaatselijke agrariër om gebied te beschermen waarvan niet zeker was dat de villa zich daartoe had uitgestrekt. Het gevolg was dat de villa moest worden opgegraven om de grenzen te bepalen, waarmee het tegengestelde werd bereikt van wat de Monumentenwet beoogde (namelijk behoud 'in situ'): R.H.J. Klok, 'De Romeinse villa te Voerendaal; een beroep ingevolge de Monumentenwet', *Tijdschrift Koninklijke Nederlandsche Heide Maatschappij* 92 (1981), 25-36, 193. Zie voor een ander voorbeeld: R.H.J. Klok, 'De terpenreeks te Wijnaldum; een beroep ingevolge de Monumentenwet', *Tijdschrift Koninklijke Nederlandsche Heide Maatschappij* 93 (1982), 186-195.

16 H.P. Gorter, *Ruimte voor natuur; 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst*, 's-Graveland 1986.

17 Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, *Advies van de Interdepartementale Commissie nationale parken en nationale landschapsparken; deel 2 Interimadvies Nationale Landschapsparken*, 's-Gravenhage 1975; Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, *Eindadvies Nationale Landschapsparken,* 's-Gravenhage 1980.

18 In de Nota Landelijke Gebieden *(Derde nota over de ruimtelijke ordening, deel 3: nota landelijke gebieden; deel 3a: beleidsvoornemens over ontwikkeling, inrichting en beheer*, 's-Gravenhage 1977, 72) werd het begrip 'verweving' een belangrijk uitgangspunt. Naast gebieden met als hoofdfunctie landbouw of natuur werd een aantal gemengde gebieden onderscheiden, die werden omschreven als 'gebieden met afwisselend landbouw en andere functies', respectievelijk in 'grotere' en in 'kleinere' ruimtelijke eenheden.

19 Ministerie van Landbouw en Visserij, *Nota betreffende de relatie landbouw en natuur- en landschapsbehoud; gemeenschappelijke uitgangspunten voor het beleid inzake de uit een oogpunt van natuur- en landschapsbehoud waardevolle agrarische cultuurlandschappen,* 's-Gravenhage 1975.

20 De invoering van de quota's was deel van een ingrijpend pakket van maatregelen die waren voorbereid door de Ierse landbouwcommissaris MacSharry.

21 J. Boelen, 'Beheersovereenkomsten in het landelijk gebied', *Cultuurtechnisch Tijdschrift* 25 (1986), 389-400 (zie vooral afb. 1).

22 Ministerie van Landbouw en Visserij, *Natuurbeleidsplan, beleidsvoornemen*, Den Haag 1989.

23 D.F. Sijmons, *Het casco-concept; een benaderingswijze voor de landschapsplanning*, Utrecht 1991.

24 H. Renes, 'Ministerie van LNV faalt met historische cultuurlandschappen', *Geografie* 10 (2001) 4, 47-49; H. Renes, 'Landscape preservation in The Netherlands since the end of the nineteenth century', in: V. van Eetvelde, M. Sevenant en L. van de Velde (red.), *Re-Marc-able Landscapes / Marc-ante landschappen; liber amicorum Marc Antrop,* Gent 2008, 143-158.

25 Zie voor de ontwikkeling van het historisch-geografische onderzoek in deze periode: J. Renes, *Landschappen van Maas en Peel; een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg*, Leeuwarden 1999.

26 R.H.J. Klok en J.A.J. Vervloet, 'Pleidooi voor de bescherming van cultuurhistorische of historisch-landschappelijke waarden', *Bulletin KNOB* 82 (1983) 1, 2-21.

27 W. Eggenkamp, 'Huidig instrumentarium bij gezichten, landschappen

& archeologie', in: *Toekomst beschermd gezicht? Stads- en dorpsgezichten, archeologie en cultuurlandschap*, Den Haag 2011, 6-10.

28 Renes 2001 (noot 24).

29 F. Feddes (red.), *Belvedere, beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, Den Haag 1999. Zie en vergelijk de bijdrage van Eric Luiten in deze aflevering van het *Bulletin KNOB*.

30 Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer / Rijksplanologische Dienst, *Ruimte maken, ruimte delen; Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening 2000/2020*, Den Haag 2001, 165.

31 Ministeries van VROM, LNV, VenW en EZ, *Nota ruimte; ruimte voor ontwikkeling*, Den Haag 2004, 118-119.

32 Over Nationale Landschappen zie onder meer: J. Janssen, 'Sustainable development and protected landscapes: the case of the Netherlands', *International Journal of Sustainable Development & World Ecology* 16 (2009), 37-47; J. Janssen, 'Protected landscapes in the Netherlands: changing ideas and approaches', *Planning Perspectives* 24 (2009), 435-455; J. Janssen, N. Pieterse en L. van den Broek, *Nationale Landschappen; beleidsdilemma's in de praktijk*, Rotterdam/Den Haag 2007; H. Renes, 'The Dutch National landscapes 1975-2010: policies, aims and results', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 102 (2011), 236-244.

33 Renes 2011 (noot 5).

34 In het buitenland is dit niet anders. Een recent voorbeeld biedt het artikel van K. Solymosi, 'Indicators for the identification of cultural landscape hotspots in Europe', *Landscape Research* 36 (2011), 3-18. De schrijfster wijst hier op het bestaan van landschappen die in recente tijd weinig veranderd zijn, onder meer door hun geïsoleerde ligging. Eenzelfde gedachte is exact vijftig jaar eerder al geponeerd door de Duitse geograaf Niemeier, die de term *Agrarlandschaftliche Reliktgebiete* gebruikte: G. Niemeier, 'Agrarlandschaftliche Reliktgebiete und die Morphogenese von Kulturlandschaften im atlantischen Europa' *Geografiska Annaler* 43 (1961), 229-235. In Nederland heeft Nelissen ooit de term 'monumentale districten' gemunt: N. Nelissen, 'Monumentale districten; een aanzet tot de bescherming van waardevolle natuur- en cultuurgebieden', *Recreatievoorzieningen* (1978), 328-332. Al deze termen gaan uit van een te statisch beeld van de oudere ontwikkeling van landschappen.

35 De ecoloog V. Westhoff onderscheidde een vroegere verrijkende van een moderne verarmende invloed van de mens.

36 S. van den Bergh, 'Het vergeten landschap; de waarde van het landschap van de ruilverkaveling', in: M.A.W. Gerding (red.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte*, Groningen/Wageningen 2003, 111-138. Zie ook: S. Penrose, *Images of change; an archaeology of England's contemporary landscape*, Swindon 2007. Recent zijn enkele Wederopbouwlandschappen aangewezen als 'van nationaal cultuurhistorisch belang'. Voorbeelden zijn de Noordoostpolder en de ruilverkavelde gebieden Walcheren, Beltrum en West Maas en Waal. Zie *Kiezen voor karakter; visie erfgoed en ruimte*, http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/Visie%20erfgoed%20en%20ruimte.pdf [geraadpleegd 10-10-2011]. Dit leidt tot de vreemde situatie dat twintigsteeeuwse landschappen in het rijksbeleid meer aandacht krijgen dan oudere cultuurlandschappen.

37 Zie bijvoorbeeld de kaart in: S. Barends e.a., *Het Nederlandse landschap, een historisch-geografische benadering*, Utrecht 2010. De kaart gaat uit van namen als krijt/lösslandschap, zeekleilandschap etc.

38 Zie de voorbeelden in: *A.J. Thurkow, Atlas van Nederland, Deel 2, Bewoningsgeschiedenis*, 's-Gravenhage 1984, 21.
Zie ook het project voor een Historisch-landschappelijke kaart van Nederland: C.H.M. de Bont, 'De historisch-landschappelijke kartering van Nederland 1:50.000: enkele hoofdlijnen', *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift* 19 (1985), 442-449; C. de Bont en J. Renes, *De Historisch-landschappelijke Kaart van Nederland, schaal 1:50 000; legenda en proefkarteringen*, Wageningen 1988.

39 Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, *Ruimte maken, ruimte delen; vijfde nota over de ruimtelijke ordening* 2000/2020, Den Haag 2001, 25.

40 Feddes 1999 (noot 29).

41 J. Kolen, *De biografie van het landschap; drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*, Amsterdam 2005; N. Roymans e.a., 'Landscape biography as research strategy: the case of the South Netherlands Project', *Landscape Research* 34 (2009), 337–359. De landschapsbiografie is onder meer geïnspireerd door antropologische literatuur waarin wordt gewezen op de 'biografie' van voorwerpen: I. Kopytoff, 'The cultural biography of things: commodization as process', in: A. Appadurai, (red.), *The social life of things; commodities in cultural perspective*, Cambridge 1986, 64-91.

42 C. van der Heijden e.a., 'Brabant van Bronstijd tot Belvedere; de biografie van het Brabantse zandlandschap', *Brabants Heem* 55 (2003), 89-101.

43 De laatste jaren verschenen boeken over 'het gelaagde brein', 'de gelaagde organisatie' en 'de gelaagde religie'. Bij de laatste gaat het bijvoorbeeld om de wijze waarop de moderne christelijke religie doortrokken is van sporen van oudere, 'heidense' godsdiensten. Pogingen om die sporen te verwijderen en de godsdienst te rationaliseren, leiden nogal eens tot fundamentalisme; een waarneming die we ook op landschappen kunnen toepassen: C. Lucas, *De gelaagde religie; over mythische verhalen en kritische atheïsten*, Antwerpen/Baarn 1996.

44 Een voorbeeld is: M. van den Broeke, *Gelaagd land; wandelingen over het eiland Walcheren*, Vlissingen 1999. Hij beschrijft het zo (pagina 9): 'Laag voor laag heeft de tijd zijn sporen op Walcheren nagelaten, hier en daar brokkelt het vernis af en komen oude lagen te voorschijn voor wie het zien wil.'

45 De term palimpsest is in het historisch onderzoek geïntroduceerd door de Engelse historicus F.W. Maitland (1850-1906) en is door de geograaf en landschapsarcheoloog O.G.S. Crawford (1886-1957) toegepast op het landschap: M. Bowden, 'Mapping the past; O.G.S. Crawford and the development of landscapes studies', *Landscapes* 2 (2001), 29-45. Onlangs beschreef de Engelse geograaf Stephen Daniels de palimpsest als 'the presiding metaphor of deep landscape reading' (S. Daniels, in V. della Dora, H. Lorimer & S. Daniels, 'Classics in human geography revisited; Denis Cosgrove and Stephen Daniels (eds.) (1988) The iconography of landscape: essays on the symbolic representation, design and use of past environments. Cambridge UP, Cambridge', *Progress in Human Geography* 35 (2011), 264-270.

46 M. Hidding, J. Kolen en T. Spek, 'De biografie van het landschap; ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed', in: J.H.F. Bloemers en M.-H. Wijnen (red.). *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling; de conceptuele grondslagen*, Assen 2001, 7-109.

47 Hidding, Kolen en Spek 2001 (noot 46), 13.

48 W. van der Sanden, *Reuzenstenen op de es; de hunebedden van Rolde*, Zwolle / Assen, 2007.

Gereanimeerd erfgoed

Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie als format voor het landschapsbeleid

Eric Luiten

De maatschappelijke bezorgdheid om het landschap heeft de afgelopen vijf à zes decennia een aantal verschillende beleidsmatige vertalingen gekregen. De kunst was steeds om de slecht gearticuleerde vraag naar bemoeienis van de overheid met de kwaliteit van de dagelijkse leefomgeving operationeel te maken. Er zijn verschillende strategieën bedacht om een zelfstandig stelsel van doelen, instrumenten en regelgeving te ontwikkelen.[1] De eerste stappen op weg naar een expliciete inzet voor landschappelijke kwaliteit in het Nederlandse buitengebied werden al gezet in de aanloop van het Internationaal Stedebouwkundig Congres van 1924 in Amsterdam. In het preadvies van de toenmalige directeur van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw (het huidige NIROV) Dick Hudig werd een lans gebroken voor de schoonheid van de toen nieuw aan te leggen Zuiderzeepolders als professionele opgave.[2] Hudig putte uit een eigen analyse van de zeventiende-eeuwse Beemster en de negentiende-eeuwse Haarlemmermeer om duidelijk te maken dat een aantrekkelijk landschap, zoals in de Beemster, niet het automatische resultaat was van een civieltechnisch programma, zoals in de Haarlemmermeer. Hij stelde dat in het productieland ook een samenleving tot ontwikkeling moest komen, hetgeen meer vereiste dan een in agrarische en waterbouwkundige zin geoptimaliseerde droogmaking. Ongeveer tegelijkertijd voerde Hendrik Cleyndert, voorzitter van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, binnen die vereniging een discussie die ertoe leidde dat de strikte bescherming van natuurgebieden in een groter maatschappelijk en ruimtelijk kader werd geplaatst en onder meer betrokken werd op de behoefte aan recreatieruimte.[3] Cleyndert bepleitte in dit verband de oprichting van de Rijksdienst voor het Nationale Plan. Op het kruispunt van Hudigs en Cleynderts betogen ontstond een gericht pleidooi voor de actieve ontwikkeling van landschapsschoon. De minister voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschap maakte het mogelijk dat in de jaren dertig van de vorige eeuw de eerste landschapsadviseurs bij het Staatsbosbeheer werden benoemd. Zij kregen de opdracht een landschapsplan te maken voor de Noordoostpolder, later voor het in de oorlog geïnundeerde Walcheren en vervolgens structureel voor de grote naoorlogse ruilverkavelingen in het land.[4]

Binnen de Bond Heemschut kwam in de jaren twintig voor het eerst ook de grotere schaal van het cultuurlandschap aan de orde. Heemschut bracht zijn ergernis over de voortschrijdende lintbebouwing in verband met de kwaliteit van het landschapsbeeld. De Bond bepleitte interventie van de overheid om de historische panorama's niet op te offeren aan de uitbreidingsdynamiek van dorpen en kleine steden. Natuurmonumenten en Heemschut versterkten elkaar in de naar hun mening aantoonbare noodzaak tot regelgeving met het oog op de kwaliteit van het landschap. Beide hamerden op het feit dat de overheid hier het initiatief moest nemen. Het was immers een zaak van algemeen belang. Zo vormden de bescherming van natuurgebieden en van het agrarische cultuurlandschap de basis voor de nationale ruimtelijke ordening, eerst via provinciale streekplannen en kort daarna in de nationale nota over de ontwikkeling van het Westen des Lands uit 1958.[5] Daarin werd voor het eerst het belang van het landschap als groene 'contramal' van het snel verstedelijkende Noord- en Zuid-Holland uitgewerkt. De integrale bescherming van het Groene Hart als nationale opgave was vanaf dat moment een gegeven.

Landschapsbeleid en regelgeving

De meervoudige oorsprong vanuit zowel de landschapsbescherming als de landschapsontwikkeling heeft het landschapsbeleid altijd gekenmerkt en vaak ondersteund, maar even vaak parten gespeeld. Langs de weerbarstige en vaak tegenstrijdige sporen van respectievelijk monumentenzorg, natuurbescherming, landinrichting, openluchtrecreatie, en de aanleg van nieuwe bossen en beplantingen heeft de zorg voor het landschap eigenlijk maar moeizaam vorm gekregen. Landschapsconservering krijgt op rijksniveau het meest uitgebreid gestalte in het Structuurschema Natuur- en Landschapsbehoud, ondertekend door bewindslieden Braks en Winsemius. Daarin brengt het Rijk een omvangrijke reeks beleidscategorieën in omloop, waaronder de Nationale Parken, de Nationale Landschappen, de Waardevolle Agrarische Cultuurlandschappen, de Aardkundig Waardevolle Gebieden, de Grote Landschapseenheden en de Waardevolle Landschappelijke en/of Historische Gezichten.[6] Uit de reacties op het beleidsvoornemen blijkt dat het de lagere overheden en de maatschappelijke organisaties duizelt. Zo veel nuance en beleidsmatige overlap was nog niet eerder vertoond en zou daarna ook niet meer worden herhaald. In het Structuurschema Groene Ruimte uit 1994 wordt de differentiatie van het landschapsbeleid drastisch teruggebracht tot de categorie Waardevolle Cultuurlandschappen en

wordt de landschappelijke verantwoordelijkheid van het Rijk voor het overige gekoppeld aan de voorgenomen uitvoering van grote projecten zoals de Randstadgroenstructuur en de Ecologische Hoofdstructuur. Bij de herziening van dit Structuurschema in 2002 wordt de categorie Nationale Landschappen in ere hersteld.[7]

Vanuit de hoek van de landschapsontwikkeling, aanvankelijk een verantwoordelijkheid van het Staatsbosbeheer, daarna van de beleidsdirectie Bos- en Landschapsbouw en ten slotte van de directie Natuur binnen het ministerie van Landbouw, wordt globaal elke tien jaar een rijksnota uitgebracht. De Visie Landschapsbouw (uit de jaren zeventig), Visie Landschap (jaren tachtig) en Nota Landschap (jaren negentig) zijn te begrijpen als pogingen tot synthese van de verschillende motieven achter landschapsontwikkeling. De teneur van deze nota's verschuift van een manifest voor nationale groenvoorziening tot uitgewerkte, integrale concepten en recepten voor rurale gebiedsontwikkeling en eindigt in steeds moeilijker geformuleerde aanbevelingen, zoals in de Ontwikkelingsgerichte Landschapsstrategie.[8] Daarin staan niet meer de kwaliteit van het landschap zelf maar de planprocessen en de besluitvorming centraal. Constante in al deze documenten is de neiging om de kwaliteit van het landschap te beschouwen vanuit een historisch-geografisch perspectief. Het nationale beleid en de regionale planvorming worden gebaseerd op de traditionele landschapstypologie met een bodemkundige achtergrond. De gewenste differentiatie van het Nederlandse landschap volgt het onderscheid in dekzandgebieden, rivierenland, veenlandschappen en zeekleipolders. Maar het beleid houdt geen stand. Na de Nota Landschap met een slecht beargumenteerd kaartbeeld van het zogenaamde Nationaal Landschapspatroon houdt het zelfstandige, ontwikkelingsgerichte landschapsbeleid op nationale schaal op te bestaan. Een deel van de beleidsmakers zet de wissel om in de richting van het architectuurbeleid en een ander deel vertrouwt sindsdien op de ruimtelijke ordening.

Nationale Landschappen en Rijksbufferzones

De ruimtelijke ordening heeft al die jaren sterk geleund op kwalitatieve, landschappelijke noties. Beslissingen over de toelaatbaarheid van ruimtelijke transformatie werden en worden in veel gevallen gemotiveerd vanuit de behoefte aan landschapsconservering. Stadsuitbreiding, wegenaanleg, ontwikkeling van bedrijventerreinen zijn inpasbaar in de topografie op voorwaarde dat ze de belangrijkste kenmerken van het landschap geen schade berokkenen. Na een periode waarin de ruimtelijke ordening zich over het landschap uitdrukte in termen van 'agrarisch gebied met' – respectievelijk – 'hoge tot zeer hoge cultuurhistorische, natuurwetenschappelijke en/of aardkundige waarden', is op rijksniveau de laatste jaren vertrouwd op twee beleidscategorieën: de Nationale Landschappen en de Rijksbufferzones. Met de aanwijzing van Nationale Landschappen in de Nota Ruimte uit 2004 heeft het Rijk aangegeven welke gebieden een bijzondere combinatie van cultuurhistorische en ecologische waarden vertegenwoordigen. Voor alle Nationale Landschappen zijn de zogenaamde kernkwaliteiten gedefinieerd, die richtinggevend zijn

De begrensde Nationale Landschappen voordat het Rijk besloot het instrument af te schaffen (Planbureau voor de Leefomgeving / Compendium voor de Leefomgeving)

voor het ruimtegebruik en de ontwikkeling daarvan. Aan de provincies is gevraagd uitwerking te geven aan het beleid door de begrenzing van deze gebieden vast te leggen in provinciale planologische documenten. Met behulp van het Investeringsbudget Landelijk Gebied (op basis van afspraken met het Rijk tot 2013) konden de provincies initiatieven starten, bijvoorbeeld in samenwerking met boeren, natuurbeheerders en recreatieondernemers, waardoor de kwaliteit van deze landschappen wordt bestendigd of zelfs verhoogd. In tweede instantie heeft het Rijk binnen de Nationale Landschappen een negental zogenaamde Snelwegpanorama's geselecteerd: bepaalde trajecten langs de rijkswegen waarin het uitzicht van automobilisten op de agrarische omgeving moest worden vrijgehouden. Dat gebeurde op grond van landschappelijke kwaliteit, beleving, herkenbaarheid, ligging binnen de nationale ruimtelijke hoofdstructuur, ruimtedruk en expert judgement. Ook hier zijn de provincies gevraagd het beleid verder te implementeren.

Nederland kent sinds 1958 het beleid van de Rijksbufferzones. Midden-Delfland tussen Delft en Rotterdam, en Spaarnwoude tussen Amsterdam en Haarlem zijn de bekendste. De bestaande elf Rijksbufferzones zijn gelegen in gebieden die sterk onder stedelijke druk staan. Om voldoende recreatief groen voor de stedeling te kunnen behouden en waar nodig te verbeteren, zijn in deze zones geen grootschalige woonwijken toegestaan. Andere projecten zijn wel mogelijk voor zover deze de recreatieve functie versterken. In het merendeel van de bufferzones zijn nieuwe bossen en routestructuren aangelegd, waardoor steden als Haarlem en Amsterdam of Arnhem en Nijmegen niet aan elkaar zijn vastgegroeid. De Rijksbufferzones vormden decennialang een belangrijke component van het ruimtelijke beleid dat was gericht op het voorkómen van gefragmenteerde nieuwbouw in het landelijke gebied. Ze zijn niet aangewezen op basis van cultuurhistorische argumenten maar vanwege hun betekenis als groene contramal voor stadsgewestvorming. Met de laatste wisseling

Fort Blauwkapel in de noordrand van Utrecht (foto Provincie Utrecht)

Fort Honswijk langs de Lek (foto Provincie Utrecht)

van regering in 2010 lijkt het landschapsbeleid zoals verankerd in de ruimtelijke ordening echter definitief te zijn verdampt. De huidige staatssecretaris van Landbouw is van mening dat een vitale, grondgebonden landbouw de beste garantie biedt voor een hoogwaardig landschap en dat het natuurbeleid die landbouw niet te veel in de weg moet zitten. Alleen de internationale verantwoordelijkheden op dit vlak krijgen nog aandacht van de regering, de rest van het beleid voor natuur, recreatie en landschap zijn beter af in de handen van de provincies, zo luidt het betoog.[9] De recent (2011) door het kabinet uitgebrachte ontwerp-Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte (de zevende Nota over de Ruimtelijke Ordening) is geheel in lijn met deze nieuwe koers. De regering heeft het beleid en de instrumenten voor de Nationale Landschappen en de Rijksbufferzones afgeschaft, hetgeen historisch-geograaf Hans Renes in zijn recent uitgesproken oratie tot de conclusie brengt dat het nationaal landschapsbeleid als mislukt kan worden beschouwd.[10]

Architectuurbeleid en Belvedere

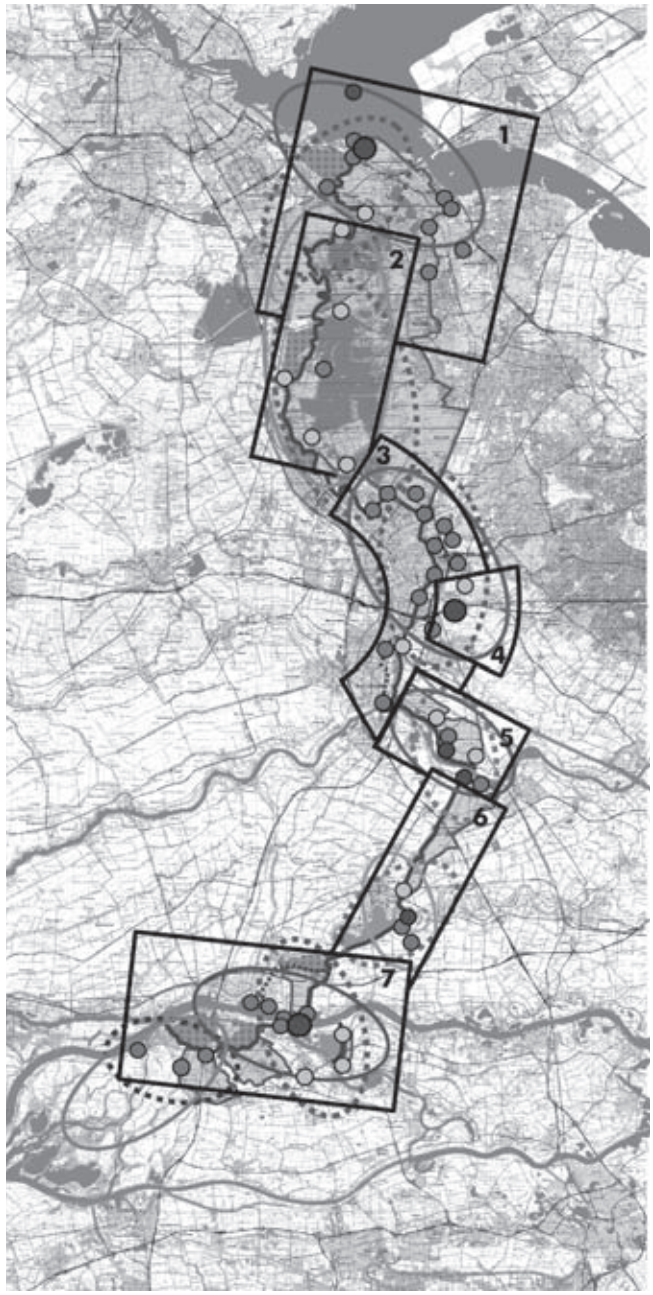
Een heel andere interpretatie van het landschapsbeleid, in de geest van Dick Hudig, namelijk die van integrale kwaliteitszorg bij grote inrichtingsprojecten met een nationaal karakter of bereik, is geleidelijk doorgedrongen in het cultuurbeleid en meer in het bijzonder het architectuurbeleid. Vooral de derde Architectuurnota Ontwerpen aan Nederland uit 2001 is een buitengewoon pragmatisch en specifiek getoonzet beleidsdocument waarin aanvankelijk negen en later tien concrete ruimtelijke opgaven worden gepresenteerd.[11] Aan deze projecten zouden hoge kwaliteitseisen worden gesteld, zo beloofde de nota. Zeker vijf van de tien opgaven zijn van een expliciet landschappelijke schaal en betekenis: de herinrichting van de zandgebieden in Oost- en Zuid-Nederland, het ontwerp van de Zuiderzeelijn (waarvan de uitvoering later werd afgeblazen), de ontwikkeling van de Deltametropool (de Randstad en het Groene Hart), de ruimtelijke inpassing en verankering van rijkswegen (volgens het concept van het routeontwerp) en de revitalisering van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Met die laatst genoemde opgave werd een relatie gelegd met de twee jaar eerder verschenen nota Belvedere, die net als de architectuurnota het karakter had van een actieprogramma.[12] Belvedere introduceerde een nieuwe probleemstelling, namelijk de kloof tussen de museale bescherming van onroerend cultureel erfgoed enerzijds en de permanente transformatie van de ruimte anderzijds. De regering riep overheden, belanghebbenden, organisaties en opleidingen op om die kloof te dichten. De nota lanceerde een tienjarig programma voor onderwijs en onderzoek, maatschappelijke en professionele experimenten, debatten, publicaties en ruimtelijke planvorming. Daarnaast omvatte de nota een beschrijving van territoriale (stedelijke en landschappelijke) objecten en topografieën die als Belvederegebieden werden aangeduid en waar de cultuurhistorische kwaliteit richtinggevend moest zijn voor de ruimtelijke ontwikkeling. Omdat deze lijst en kaart zich niet helder verhielden tot de Nationale Landschappen en de verschillende provinciale cultuurhistorische aandachtsgebieden, heeft dat deel van de nota Belvedere nooit doorwerking gekregen. Zinvoller was de selectie van twee voorbeeldprojecten, waarin tot uiting moest worden gebracht wat de Belvederebenadering, samengevat door de slogan ‘Behoud door Ontwikkeling’, beoogde. Die projecten richtten zich op de Romeinse Limes en de Nieuwe Hollandse Waterlinie (later nog uitgebreid met het project Lancewad over de bescherming van het Waddengebied) en hadden tot doel een balans te vinden tussen consolidatie, bescherming, benutting en aanpassing van de historische kwaliteiten. Voor de opzet en begeleiding van deze onderzoeks- en plantrajecten werden aparte projectorganisaties opgericht en werden direct bestuurlijke en inhoudelijke relaties gelegd met provincies en gemeenten, met de vele eigenaren en beheerders en met belangenorganisaties. Om die reden kregen beide initiatieven de titel Nationaal Project – en niet Rijksproject – om de brede maatschappelijke betekenis te onderstrepen en het gewenste draagvlak te organiseren. Met name de aanpak voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie is in het licht van de analyse van een permanent rondtastend cultuurlandschapsbeleid een interessante referentie.

Nieuwe Hollandse Waterlinie

Bij de aanvang van het planvormingstraject voor de Waterlinie

was veel van de historische structuur, werking en samenstelling bekend en gekarteerd. Vooral de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) en de stichting Menno van Coehoorn beschikten over beschrijvingen, archiefmateriaal en authentieke bouwtekeningen van vrijwel alle componenten, militair en waterhuishoudkundig. Ook brachten zij de projectmedewerkers in contact met mensen die tijdens de mobilisatie van 1940 nog gelegerd waren geweest in de bunkers en de forten van de Linie. De regionale en lokale landschappelijke verankering van de honderden artefacten en de topografische begrenzing van de oorspronkelijke inundatievelden waren ingetekend op een reeks van vijf oogstrelende kaarten.[13] Maar de grote vraag naar de toekomstwaarde van deze prachtige en grotendeels intacte collectie van defensiearchitectuur lag evenwel nog open. In een periode van circa drie jaar werkte de projectorganisatie van een breed spectrum aan functionele en constructieve opties toe naar een masterplan: Panorama Krayenhoff. In Panorama Krayenhoff worden drie nieuwe ruimtelijke betekenissen voor de Waterlinie uitgewerkt: collectieve geheugensteun, ontspanningslandschap en kans voor toekomstig waterbeheer.[14] De Nieuwe Hollandse Waterlinie als ruimtelijk monument verschaft de bewoners van Nederland een geheugensteun die verwijst naar de geleidelijke overgang van een stedelijk verbond naar een nationale staat in de loop van de negentiende eeuw. Voorts maakt de ontwikkeling van de Linie de vorming van een toegankelijk, attractief landschap mogelijk ten opzichte van de verstedelijking en ruimtelijke intensivering die zich de komende decennia in West- en Midden-Nederland (gerelateerd aan het infrastructurele vlechtwerk van A1, A2, A27, A12 en A15) zal voordoen. Ten slotte zal de Waterlinie als historische inundatiemachinerie een rol kunnen spelen in de modernisering van het waterbeheer in Midden-Nederland, op de overgang van de hogere naar de lagere gronden. Deze drie doelstellingen zijn vertaald naar een drietal ruimtelijke regimes en een ontwikkelingsprogramma.

Eén van de beleidsmatige uitkomsten van het planproces is het feit dat de Linie – in het kader van de Nota Ruimte – de status van Nationaal Landschap heeft gekregen en daardoor onderdeel is geworden van de Nationale Ruimtelijke Hoofdstructuur. De status van Nationaal Landschap is cruciaal voor de balans tussen wettelijke bescherming, planologische veiligstelling en ruimtelijke ontwikkeling. Die status manifesteert zich als een soort grondtoon voor het totale project: hij impliceert in algemene zin een terughoudende, respectvolle attitude en een kritische, zorgvuldige benadering voor gebieden of locaties waar transformatie aan de orde is. Het bredere maatschappelijke belang van de Nieuwe Hollandse Waterlinie als uitgestrekte, historische structuur zal altijd in de benaderingswijze van de initiatiefnemers moeten doorklinken. Aan de andere kant betekent de status van Nationaal Landschap ook dat actief moet worden nagedacht over en geïnvesteerd in de toeristisch-recreatieve betekenis van de Linie. Was de Linie ooit geconcipieerd als een goed gecamoufleerd en moeilijk toegankelijk militair kunstwerk, nu is het zaak haar te openen en te ontwikkelen als nieuw publiek domein. Niet in alle gevallen zal dat kunnen zoals bij privaat bewoonde forten of zeer kwetsbare natuurlijke biotopen, maar wanneer er iets te kiezen valt prevaleert bereikbaarheid, toegankelijkheid en zichtbaarheid boven verborgenheid en (particulier) isolement. Dit geldt voor de forten, de overige objecten én het tussenliggende landschap.

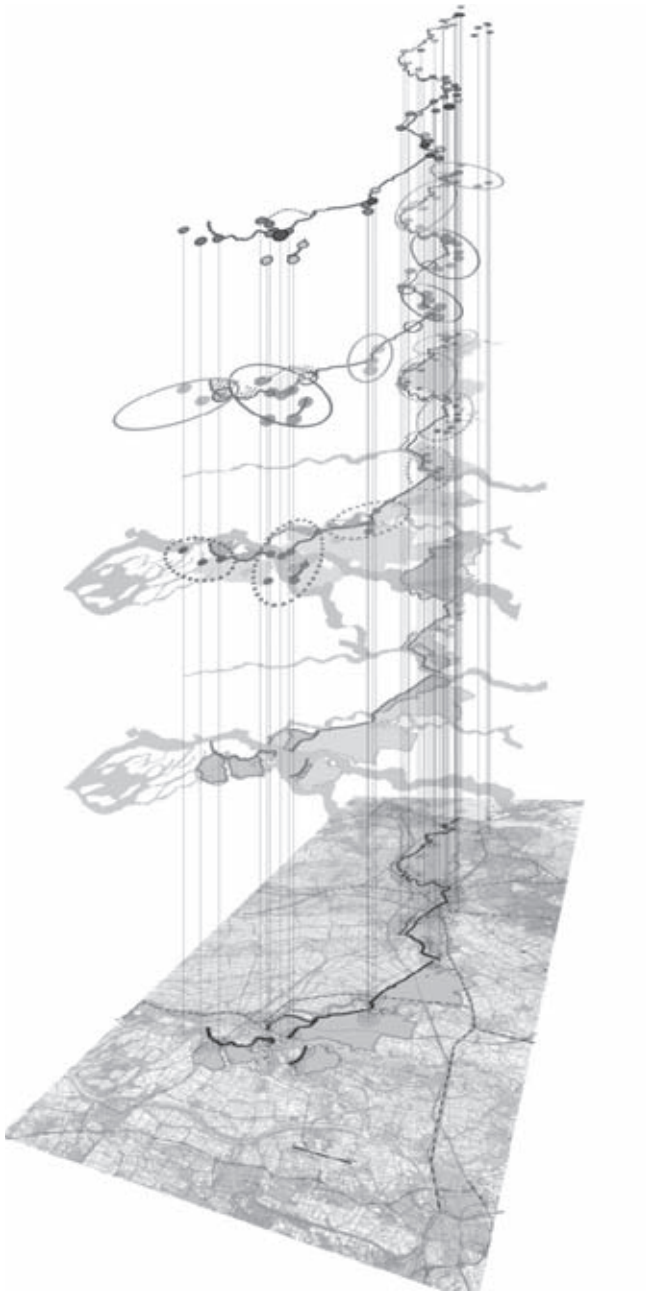

De projectenveloppen van Panorama Krayenhoff (Eric Luiten)

Panorama Krayenhoff werd in 2004 door de regering vastgesteld als de ruimtelijke, programmatische en organisatorische leidraad voor de revitalisering van die enorme erfgoedstructuur. Het masterplan werd uitgewerkt tot een Uitvoeringsprogramma, waarin voor zeven gedefinieerde deelgebieden, de zogenaamde projectenveloppen, was aangegeven welke opgaven belangrijk en kansrijk werden geacht.[15] Terwijl een bescheiden aantal lokale quick-

Ruimtelijke regimes van Panorama Krayenhoff (Eric Luiten)

De vier lagen van het ruimtelijk plan voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie (Eric Luiten)

wins werden gerealiseerd, onderging het Uitvoeringsprogramma een maatschappelijke-kosten-en-batenanalyse om vast te stellen of het project in zijn totaliteit in aanmerking kon komen voor financiering uit de Nota Ruimte. Na een gunstige uitkomst werd door Rijk en betrokken provincies gezamenlijk circa 70 miljoen euro gereserveerd. Geld dat de afgelopen en de komende jaren beschikbaar was en is voor herstelwerk, routing, nieuwe voorzieningen, opstarten van exploitatie en projectbeheer. Het succes van het project dat nu een kleine tien jaar 'draait', wordt bepaald door een aantal eigenschappen. Het gaat om een concreet gebied met een historisch gefundeerde begrenzing, met waarneembare patronen en artefacten op een regionale schaal. Het project is gestart vanuit een interesse in waardevermeerdering, waardoor voortdurend een appel wordt gedaan op een combinatie van bouwhistorisch onderzoek, restauratie, ruimtelijke planvorming, gebiedsontwikkeling en marktverkenning. En het is integraal van toon en ambitie. In het nationaal project Nieuwe Hollandse Waterlinie komen erfgoedbeheer, landschapsbescherming en (landschaps)architectonische kwaliteitszorg, regiomarketing, recreatievoorziening en toerisme, en water- en natuurbeleid bij

Voormalige inundatiesluis bij fort Everdingen (Eric Luiten)

elkaar. Ook op het niveau van monumentenzorg worden nieuwe inzichten ontwikkeld. De Monumentenwet maakt het mogelijk een beschermde status toe te kennen aan historische gebouwen en stads- en dorpsgezichten. Sinds 2008 loopt voor de Nieuwe

Interieur van het torenfort van Everdingen (Eric Luiten)

Hollandse Waterlinie, vanwege haar bijzondere herontwikkelingsopgave een aanwijzingsprogramma.[16] De afzonderlijke bouwwerken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie krijgen daarbij als geheel de monumentenstatus. In plaats van losse objecten is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (opvolger van de RDMZ) bezig circa negentig clusters van die bouwwerken in samenhang te beschrijven en te beschermen: een verschuiving van objectgerichte conservering van forten en sluizen naar bescherming van het ruimtelijke en functionele stelsel.
In de Leidraad Plankwaliteit voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie uit 2007 wordt uiteengezet welke historische, actuele en potentiële waarden het gebied heeft waarover de Linie zich uitstrekt.[17] De Linie is er een uit een geschiedenis van vele. De constructie van inundeerbare defensielinies is vanwege de vlakke, manipuleerbare topografie van West-Nederland eeuwenlang toegepast, aanvankelijk op lokale stedelijke schaal, later op het niveau van landsdelen. Vroege voorbeelden van die regionale aanpak zijn de Spaanse en Staatse Linies in Zeeuws-Vlaanderen en de Oude Hollandse Waterlinie. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw werd, tijdens de Koude Oorlog-dreiging, met de aanleg van de IJssellinie nog vertrouwd op het vertragend effect van onder water gezet land. De Nieuwe Hollandse Waterlinie is van al deze linies om een aantal redenen bijzonder. Ze beslaat een enorme oppervlakte en ze werd gedurende bijna 150 jaar permanent gemoderniseerd. In vergelijkend historisch opzicht is de Linie de negentiende-eeuwse representant van alle Nederlandse linies, hoewel er indertijd ook veel oudere vestingen en dijken in de structuur zijn opgenomen en ook na het opheffen van de defensieve doeleinden delen van de Linie een militaire functie behielden en om die reden nog zijn verbouwd. Door haar positie vormt de Waterlinie bovendien een belangrijke drager van het veel oudere cultuurlandschap. Het is een militaire structuur die zijn internationale cultuurhistorische waarde – behalve aan haar oppervlakte en haar gevarieerde samenstelling – ontleent aan de manier waarop het complex van gebouwen, routes en inundatievelden in het Hollandse laagland werd geplooid. De geomorfologische, hydrologische en historisch-topografische kenmerken van Midden-Nederland zijn door de aanleg van de Linie prachtig tot uitdrukking gebracht. Door de landschappelijke samenhang tussen inundatievelden en fortenlocaties te beschermen, blijven tegelijkertijd ook grote oppervlakten van de onderliggende geomorfologische structuur en de daaraan gerelateerde occupatiegeschiedenis intact. De Waterlinie biedt daarmee een volwaardige uitsnede uit het Nederlandse cultuurlandschap. Maar daarnaast is de Waterlinie ook van belang als staalkaart van stedenbouw en fortificatiearchitectuur. In tegenstelling tot fortificaties elders in het land, die na 1870 bijna zonder uitzondering werden ontmanteld, is de Linie inclusief de twee oude kastelen Muiderslot en Loevestein en vestingsteden als Naarden, Muiden en Gorinchem, als megastructuur van forten en vestingsteden min of meer onaangetast gebleven. Bescherming van de Linie betekent dus tevens bescherming van een deel van de Nederlandse architectuur- en stedenbouwgeschiedenis. Dat geldt binnen de contouren van het militaire werk maar zeker ook buiten de directe grenzen. De aanwezigheid van de Linie heeft meer dan 100 jaar lang de stadsvorming van de gemeenten in het

Nieuwe Hollandse Waterlinie, historische inventarisatie ten zuiden en zuidoosten van Utrecht (Inventarisatie en kartering: Rijksdienst Monumentenzorg en Provincie Utrecht)

omringende gebied dwingend beïnvloed. Vooral in en om Utrecht is dat goed te zien. De zogenaamde Kringenwet verklaarde grote delen van het Utrechtse ommeland tot onbebouwbaar terrein. De gevolgen daarvan zijn afleesbaar in de Utrechtse stadsplattegrond, en tot op de dag van vandaag is de weerbarstige verhouding tussen stad en defensiestructuur voelbaar in het landschap rond die stad. Die kennis en ervaring is van belang bij het begrijpen en interpreteren van de historische logica van stads- en dorpsuitbreidingen, en bij het maken van nieuwe, betekenisvolle woon- en werkgebieden.

Conclusie

De veelzijdige kwaliteit van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, in combinatie met de pragmatische wijze van gelijktijdige bescherming en ontwikkeling, geeft het project een onbedoelde maar belangrijke waarde. In het licht van de vruchteloze pogingen om consistent en herkenbaar, zelfstandig landschapsbeleid te formuleren en na de recente deconfiture van het instrumentarium van Nationale Landschappen en Rijksbufferzones, lijken de ervaringen met het Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie de richting te wijzen van een alternatief. Het probleem van landschapsbeleid is dat het zijn oorsprong vond op een kruispunt van verschillende belangen en ambities en dat die nooit tot een hogere synthese zijn gebracht. Dat is goed beschouwd niet zo vreemd. De discrepantie tussen regionale groenvoorziening en integrale ruimtelijke kwaliteitszorg enerzijds en tussen conservering van vergezichten en topografische transformatie anderzijds zijn zo groot gebleken dat alle pogingen om daar een grootste gemene deler of een verbindend concept in te vinden gedoemd waren te mislukken. Als daar zicht op was dan konden de aanbevelingen als te retorisch en intellectualistisch terzijde geschoven worden. De Waterlinie brengt ons evenwel op het spoor van een expliciet landschappelijke ambitie die integraal, regionaal en tegelijk concreet is en bovendien – in de geest van de tijd – door erfgoed geïnspireerd.

Noten

1 Zie en vergelijk de bijdrage van Hans Renes in deze aflevering van het Bulletin KNOB.

2 Een paar jaar later verscheen zijn invloedrijke rapport naar aanleiding van het preadvies: D. Hudig, *Het Toekomstig Landschap der Zuiderzeepolders*, Amsterdam 1928.

3 Zie bijvoorbeeld: A. van der Valk, 'H. Cleyndert, een pionier van de planologie', *Rooilijn* 14 (1981) 3, 58-65, alsmede de bijdragen van Cleyndert aan diverse jaarboeken van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in de jaren twintig.

4 Zoals uitmuntend beschreven in de dissertatie van G. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland*, Bussum 2000.

5 Werkcommissie Westen des Lands, Rijksdienst voor het Nationale Plan, *Nota Westen des Lands*, Den Haag 1958.

6 Ministerie van Landbouw en Visserij en Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, *Structuurschema Natuur- en Landschapsbehoud – deel A Beleidsvoornemen*, Den Haag 1984.

7 Ministerie van landbouw Natuur en Voedselkwaliteit, *Structuurschema Groene Ruimte 2. Samen werken aan groen Nederland - Ontwerp-planologische kernbeslissing*, Den Haag 2002.

8 Aangekondigd in de beleidsnota *Natuur voor mensen, mensen voor natuur. Nota natuur, bos en landschap in de 21e eeuw* uit 2000, en uitgewerkt ten behoeve van de Vijfde Nota Ruimte.

9 Brief van staatssecretaris Bleker aan de Tweede Kamer van 22 juni 2011, betreft de stand van zaken met betrekking tot de herijking van de Ecologische Hoofdstructuur en decentralisatie van het Investeringsbudget Landelijk Gebied.

10 J. Renes, *Erfgoed in interessante tijden; rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Erfgoedstudies, in het bijzonder erfgoed van stad en land, vanwege het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap / Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam op 7 juli 2011*, Amsterdam 2011.

11 Atelier Rijksbouwmeester, *Architectuurnota 2000-2004. Ontwerpen aan Nederland*, Den Haag 2000.

12 De *Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting* verscheen in 1999 op initiatief van staatssecretaris Rick van der Ploeg, ondertekend door vier departementen: OCW, LNV, VROM en V&W.

13 Later nog een keer bewerkt, uiteengelegd en prachtig uitgegeven in: C. Steenbergen en J. van der Zwart, *Strategisch Laagland. Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Delft 2006.

14 E. Luiten e.a., *Panorama Krayenhoff. Ruimtelijk perspectief Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Utrecht 2004, uitgegeven door de Stuurgroep Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie.

15 De zeven projectenveloppen waren van noord naar zuid: Vechtstreek-Noord, Vechtstreek-Zuid, Kraag van Utrecht, Rijnouwen-Vechten, Linieland, Diefdijk en Loevestein. Later zijn de laatste twee samengevoegd tot één projectenveloppe waarin de provincies Gelderland, Noord-Brabant en Zuid-Holland nu samen optrekken.

16 'Uit een inventarisatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bleek dat er zowel in kwalitatieve als in kwantitatieve zin het nodige schortte aan de bestaande bescherming van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In 2008 is bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het project "Aanvullende aanwijzing en verfijning Nieuwe Hollandse Waterlinie" van start gegaan. Het project voorziet in een complexgewijze bescherming van de onderdelen van de linie en verfijning van de reeds beschermde onderdelen. Vlakelementen, zoals schoots- en inundatievelden, worden niet aangewezen; het planologisch instrumentarium leent zich beter voor bescherming hiervan', uit: *Aanwijzingsprogramma Nieuwe Hollandse Waterlinie – definitief* van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2009.

17 Kwaliteitsteam Nieuwe Hollandse Waterlinie, *Nieuwe Hollandse Waterlinie / leidraad plankwaliteit*, Utrecht 2007, uitgegeven door het Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie.

De Waddenzee, een gigantisch wereldnatuurerfgoed-park

Jos Bosman

De Waddenzee is een reusachtig getijdengebied met zandplaten, slikvlakten, prielen en kwelders. Een tot dertig kilometer brede zone valt tweemaal per etmaal grotendeels droog. Waarbij de grijze kleur van de modder domineert als indruk, en letterlijk een belevenis van grote schaal en leegte kleurt. Een extreme ervaring, met een grote aantrekkingskracht op wadlopers en vogelspotters. Al geruime tijd voordat in 2009 het Nederlandse en het Duitse deel van de Waddenzee samen op de lijst van het Werelderfgoed terecht kwam, heeft Duitsland in fasen zijn gebied tot de status van nationaal park verheven (1985, 1986, 1990). Denemarken deed hetzelfde in 2010. Maar Nederland heeft tot dusver het idee van een XL parkbeleving niet omarmd. Dit essay plaatst daar wat kanttekeningen bij en opent een perspectief voor een mogelijke aansluiting, zonder daarbij de vorm van de toeristische infrastructuur in de buurlanden te willen aanbevelen. Een eigenzinnig Nederlands concept voor een meer bewuste vorm van toegankelijkheid van de Waddenzee zou, zowel vanuit een locaal als een internationaal perspectief, alsnog het XL parkconcept kunnen ondersteunen.

De Waddenzee is een trilateraal beheerd gebied, en vormt om die reden een bijzondere uitzondering in het rijtje van de - tot dusver negen - 'objecten' van het Werelderfgoed van Nederland.[1] Het natuurmonument wordt in het bijzonder vanuit een platform in Wilhelmshaven wereldwijd onder de aandacht gebracht: het Wadden Sea Forum en het Common Wadden Sea Secretariat promoten het idee om de Waddenzee als een gigantisch Noord Europees natuurpark te beleven, vanaf de eilanden en de vastelandskust.[2] De ontbrekende schakel in dit concept vormt de Nederlandse vastelandskust. In Nederland is namelijk de toegang tot het buitendijkse gebied formeel verboden, terwijl het in Duitsland volop door toeristen op opgespoten strandjes en natuurliefhebbers in de kwelders in gebruik is. Tegenover de geoliede Duitse waddentoeristenindustrie staat de Nederlandse terughoudendheid om er 'reclame' voor te willen maken. En achter dit verschil schuilt een cultuurhistorische dimensie, waar in dit essay verder op wordt ingegaan. Niet de 'strijd tegen het water' is hier de premisse voor de erfgoedlegitimatie, zoals in Schokland en omgeving, maar juist een bezinning op de manier waarop de machinerie van bedijken en inpolderen zich ten opzichte van de natuur heeft gedragen. Want 'bijna was de Waddenzee er niet geweest'.[3]

Hilgenriedersiel, grijze Waddenstemming tussen het eiland Nordeney en de vastelandskust van Ostfriesland (Gandell, Panoramio)

De Nederlandse bemoeienis met de Waddenzee was er jarenlang op gericht om deze grootschalig te bedwingen en voor een groot deel, of zelfs geheel droog te leggen.[4] Aan de Duitse zijde wordt tot op de dag van vandaag de Hallig, de terp met een groep gebouwen, die als een onbedijkt eiland in het getijdengebied ligt, als overlevingsstrategie vereerd. Halligen bestaan en functioneren nog steeds in een Duits onderdeel van de Waddenzee, en vormen er zelfs de hoofdattractie voor toeristen, terwijl in Nederland de terpen alleen nog maar op het drooggelegde land voorkomen.[5] Het verschil van instelling ten aanzien van de Waddenzee nam in de momenten van dialoog tussen de Nederlandse en Duitse cultuur de vorm aan van een rolpatroon. Nederlandse ingenieurs leverden vanaf de zeventiende eeuw de kennis om rationeel een zeedijk en polders aan te leggen. Duitse kunstenaars, schrijvers en musici droegen vanaf de negentiende eeuw een poëzie van de natuurbeleving aan, inclusief hun aandacht voor de onberekenbare kanten van de natuur – de onstuimigheid, willekeur, ja ook wildernis – waar de mens soms nauwelijks grip op leek te kunnen hebben.[6] De tegenstelling tussen analytisch rekenen en ingrijpen enerzijds, en de steeds weer opnieuw als onberekenbaar zich manifesterende dynamische natuur anderzijds, is een boeiend gegeven, waar de post-Romantiek aan het einde van de negentiende eeuw dankbaar gebruik van heeft gemaakt. Daarmee kon een motief in de beleving van de door mensenhanden vormgegeven overlevingsstrategieën nabij de

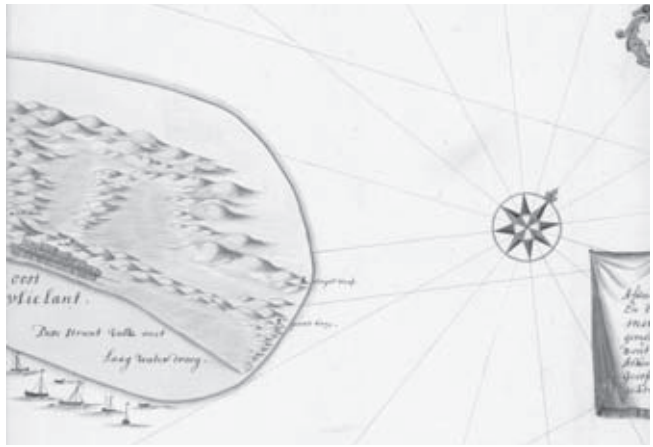

De punt van Texel en Den Helder, en het getijdengebied duidelijk zichtbaar in beeld (NASA, 2007)

Waddenzeekust onder woorden worden gebracht, zowel vooruitkijkend naar de toekomst als terugkijkend naar het verleden.[7]

De geschiedenis van het gebied

De oorspronkelijke identiteit van het Nederlandse gebied langs de Waddenzee is direct verwant met dat van de overgebleven Halligen in Duitsland. Al sinds ongeveer 400 v. Chr. woonden mensen op terpen op de hoge kwelderwallen, tussen het Vlie (destijds een brede stroom naar een binnenzee, waarvan de monding zich tussen het huidige Vlieland en Terschelling bevond) en de Eems. De Noordelijke rand van het latere Nederland was oorspronkelijk een getijdenlandschap. In de Romeinse tijd was Noordwest Friesland en het toenmalige kuststrookgebied van Noordoost Friesland en Groningen, één groot kweldergebied en dichtbevolkt.[8] Boven de grens van het Romeinse rijk, die langs de Rijn naar de Noordzee liep en waar de Romeinen hun soldatenkampen en steden hadden aangelegd, en het bewoonde getijdenlandschap langs de Waddenzee was het overige gebied binnen de contour van het huidige Nederland erg dun bevolkt. In de Middeleeuwen werd het Noordelijke gebied gekerstend en maakten de steden Stavoren, Bolsward en Groningen deel uit van het Duitse Hanzeverbond.[9] Dat betekende georganiseerde handel, en aan de Waddenzeekust was dat handel via de zee. In het huidige Duitse gebied lagen de Hanzesteden aan de Waddenzee in verhouding tot de genoemde Nederlandse steden wat verder af van de kust, maar wel precies op de grens van het kleigebied dat vandaag de dag Waddenland genoemd wordt. Dat waren Bremen, Stade, Buxtehude en Hamburg. De late Middeleeuwen is de periode dat er stormvloeden plaatsvonden die forse zee-inbraken veroorzaakten, waarbij de voormalige Nederlandse

Oost-Vlieland door Jan Dirksz. Zoutman, 1676 (Atlas der Nederlanden, V:12)

binnenzee getransformeerd werd tot een reusachtige zeearm, de Zuiderzee. Tevens werden de Lauwerszee, de Dollard en het Jadebusen gevormd (de Dollard was toen een stuk groter dan tegenwoordig). Daarna kreeg de noordelijke kust een ander karakter door de Reformatie. De in 1544 protestant geworden stad Emden speelde in de Tachtigjarige Oorlog, vanaf 1568, een belangrijke rol als vluchtelingenoord voor protestantse Nederlanders. In Bremen en Hamburg was de Reformatie wat eerder dan in Emden ingevoerd, namelijk in 1522 en 1529. Tegen het einde van de zestiende eeuw zorgden nieuwe machtsverhoudingen in Europa voor het einde van de Hanze. De macht van de Duitse burgerij en haar internationale netwerk raakte versplinterd. Langs de Waddenzeekust namen de Hollanders en de Denen die positie over, en drukten een stempel op de stedelijke cultuur. Denemarken richtte in het midden van de zeventiende eeuw in Hamburg-Altona een haven in, waar tot 1864 gebruik van werd gemaakt. Amsterdam werd in de zeventiende eeuw de belangrijkste havenstad van de Republiek, waarvan de toegang via de Waddenzee en de Zuiderzee liep.

Een specifieke Nederlandse invloed langs de Waddenzee is minder bekend en zou later als inspiratiebron dienen voor een boek van Theodor Storm over de vernieuwing van de Waddendijk in de achttiende eeuw. Aan het begin van zeventiende eeuw vluchtten de remonstranten, die zich openlijk afkeerden van het calvinisme, uit de Republiek en dat resulteerde nabij de Waddenkust in twee nieuw gestichte steden, namelijk Glückstadt aan de Elbe boven Hamburg en Friedrichstadt aan de Eider. De overweging om de Nederlanders gastvrijheid aan te bieden was het belang dat de gastgever had in hun talent voor de handel en hun kennis van inpolderen en het bouwen van dijken. De herinnering aan deze Nederlandse invloed vormt een verhaallijn in Storms novelle *Der Schimmelreiter* (1888), waarin de carrière wordt beschreven van een boerenjongen die in de achttiende eeuw tot dijkgraaf wist op te klimmen. De basis voor die carrière vormde zijn zelfstudie van een Nederlandstalig wiskundeboek waardoor de jongen in staat was de optimale vorm van een dijk te berekenen, gebaseerd op de empirische proeven met schaalmodellen, die hij zelf bouwde. De locale Duitse bevolking was niet overtuigd door

zijn kennis. Enkelen van hen saboteerden de nieuwe dijk die de jonge dijkgraaf liet bouwen, en die tengevolge bij de eerste storm doorbrak. Dat noodlot verzette de dijkgraaf in wanhoop, die hem en zijn schimmel samen met zijn dijk letterlijk in de zee deden ondergaan. In de verhalen van de locale bevolking verscheen de witte schimmel met een spookrijder, zodra er in latere tijden opnieuw een storm dreigde, zo verhaalt Theodor Storm.[10]
In de lijn van de door Storm getypeerde rationele houding en aanpak is de twintigste-eeuwse Nederlandse Deltadijk een hoogtepunt te noemen. De meest typische karakteristiek van de begrenzing van de Waddenzee in het Nederlandse deel is dat twee zeearmen, de Zuiderzee en de Lauwerszee, radicaal zijn afgedamd, en er een doorgaande Deltadijk is gerealiseerd, onder beheer van Rijkswaterstaat. Het gevolg is dat nergens meer in de Noordelijke steden de getijden worden ervaren, in tegenstelling tot in Noord-Duitsland.

De artificiële Nederlandse rand van de Waddenzee

Naast de Afsluitdijk, het Lauwersmeer en de Eemshaven, die als de mutaties van de Waddenzeekust kunnen worden getypeerd, vormt de betonnen veerdam aan de rand van de buitendijkse kwelders in Holwerd, voor de verbinding met het eiland Ameland, een opvallend artefact aan de rand van de Waddenzee. Deze veerdam bevindt zich op de plaats van een dam die in 1871-1872 is gebouwd tussen Ameland en het vasteland. Na zware stormen in de winter van 1881-1882 werd besloten om van reparatie af te zien en verdween de dijk weer. Bij eb is het spoor ervan nog steeds te zien. De bouw van de Afsluitdijk in de jaren dertig beïnvloedde een andere stroming in de Waddenzee en bijgevolg een sterke dichtslibbing van de vaargeul naar Ameland, destijds vanaf Zwarte Haan. Als locatie voor de veerverbinding met Ameland hebben de Duitsers in 1940 de verbinding naar Holwerd verlegd. Na de oorlog werd ook op die locatie de noodzaak steeds groter om de vaargeul regelmatig uit te baggeren. De exploitatie hiervan vormde de aanleiding voor een vernieuwing van de veerdam met een grote parkeerplaats. Een merkwaardig geïsoleerde ‘stempel’ in het buitendijkse gebied was het resultaat. Het is buiten de Deltadijk de enige publiek toegankelijke plek voor een grote groep mensen met hun auto’s. Functioneel parkeren bepaalde het concept van de inrichting van de pier. Het genieten van het buitendijkse gebied speelde blijkbaar helemaal geen rol. Een voorbeeld dat het anders kan, door juist die twee componenten op een eigentijdse manier met elkaar te combineren, vormt de recente verbouwing van de veerdam van Nessmersiel in Ostfriesland, waar een toegang tot het buitendijkse gebied deel uitmaakt van het concept van de dam. Wel ontbreekt in Holwerd de aanleiding om er een verblijfskwaliteit in de vorm van een opgespoten strand te articuleren, zoals in Nessmersiel, omdat zo’n type strand gevoelsmatig ver van een Nederlandse vorm van Waddenbeleving afstaat. Dat neemt niet weg dat een mogelijk contact met de omliggende kwelders, via een wandelpad, zoals in Nessmersiel, een kwaliteit van natuurbeleving aan de dam van Holwerd zou kunnen toevoegen.

De boot van Jan Rotgans, een omgebouwde vissersboot met halfopen keuken op het dek en platform ten behoeve van culinaire Waddentocht (Jos Bosman)

Het engagement voor het Waddengebied

De Lauwerszee werd van 1961 tot 1969 afgesloten. In die tijd manifesteerde zich voor het eerst een uitgesproken engagement voor het Waddengebied. De natuurbeschermers en de garnalenvissers van Zoutkamp verzamelden 135.000 handtekeningen, maar daarmee konden de plannen tot afsluiting slechts enigszins worden aangepast, en niet worden verhinderd.[11] In de periode van de afsluiting van de Lauwerszee ontstond de Waddenvereniging. Deze is in Nederland de drijvende kracht achter het behoud en de erkenning van de Waddenzee als bijzonder natuurgebied. De langere naam van de organisatie is Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee, die op 16 oktober 1965 werd opgericht naar aanleiding van een ingezonden brief in De Telegraaf van de zestienjarige Kees Wevers, die zijn weerzin uitte tegen de plannen van de overheid om twee dammen naar Ameland aan te leggen, met het doel om het ertussen liggende gebied in te polderen. Het verhaal, dat onder de kop ‘er was eens …’ op de website van de vereniging is na te lezen, klinkt als een oorsprongslegende bij de latere status van het wereldnatuurerfgoed Waddenzee.[12] De overheidsplannen tot inpolderen waren met een protestbrief en de oprichting van een vereniging van actievoerders nog helemaal niet van de baan. In 1972 vond de provincie Friesland dat de wens om de zeedijk in het kader van de Deltawet aan te passen een goede aanleiding was om alle zomerpolders, kwelders en slikken die zich in de loop der eeuwen hadden gevormd, bij het binnendijkse gebied te trekken. Het argument was om de oorspronkelijke bestemming en de gewekte verwachtingen niet uit het oog te verliezen.[13] Het plan kan als een begeerde voltooiing van de polderactiviteiten uit het verleden worden gezien. Wederom was het een eenling die een andere mening was toegedaan, en die daarvoor publiekelijk durfde uit te komen, Henk Hornstra, een biologieleraar in Sint Annaparochie, het grootste dorp in de gemeente Het Bildt. In 1974 werd hij lid van de gemeenteraad, waar hij zich tegen de meerderheid in een weg baande voor het tegenargument met behulp van een twintigtal medestanders buiten de raad. Samen met de

Oesters rapen en eten bij eb (Jos Bosman)

Waddenvereniging pleitte hij voor het alternatief om de bestaande dijk te verhogen en het buitendijks gebied te laten zoals het is. Na aandacht voor de keuze tussen de twee alternatieven in het dagblad *Trouw*, in 1978, ging het plan voor de laatste inpoldering van het buitendijkse gebied in 1979 van de baan. 'Pootaardappelen zijn mooi voor Friesland maar de Waddenzee is nog mooier' zei toen premier Dries van Agt.[14] De uitspraak getuigt van een bewustwording en veranderd begrip van de Waddenzee in Nederland, terwijl het in de beleving van de Duitse buren nog steeds om de Noordzee ging, waar zij bij gebrek aan strand in diezelfde jaren zeventig ijverig het buitendijkse wad met zand opspoten, ter uitbreiding van de zonnebaadcapaciteit op de er tegenover gelegen overvolle Waddeneilanden. Nederland kent ook een hoek vlakbij de Duitse grens waar hetzelfde voor een ander doel gebeurde. Een enorm stuk wad werd met zand opgespoten als stabiele basisvorm voor de contour van de Eemshaven. De aanleg van de Eemshaven is posthuum uitgevoerd naar ontwerp van waterstaatkundig ingenieur Johan van Veen, die overleed in 1959. De Provinciale Staten van Groningen besloten in 1968 de Eemshaven te realiseren. Het begin van de aanleg startte in 1972 en de haven werd al in juni 1973 door koningin Juliana geopend. Maar de eerste klant om er zich te vestigen meldde zich pas in 1976: de AG Ems, een Nederlandse vestiging van een Duits bedrijf dat de veerverbinding met het Waddeneiland Borkum verzorgt. Een parkeerplaats vol auto's met Duitse nummerborden is tot op heden het gevolg hiervan. Het is pas de laatste jaren dat de locatie als bedrijventerrein boomt, met onder andere het datacenter van Google en het omvormerstation voor de onderzeese gelijkspanningkabel die hier vanuit Noorwegen binnenkomt. De verschijning van de locatie direct aan de Waddenzee wordt gedomineerd door de gigantische windturbines en twee grote energiecentrales, die ondanks protesten van de milieubeweging in aanleg zijn. In de aangrenzende Eemspolder is bij wijze van compensatie een natuurgebied aangelegd. Als gevolg van deze parallelle ontwikkeling gaat het karakter van dit deel van het Waddengebied dat net buiten de grenzen van het UNESCO-gebied valt steeds meer overeenkomsten vertonen met die van de dichotomie van industrie en aangelegde natuur pal naast elkaar in en nabij Wilhemshaven en Bremerhaven.

UNESCO-monument

Er waren drie argumenten om de Waddenzee in 2009 als wereldnatuurerfgoed op de UNESCO-lijst te plaatsen. Behalve dat er, daar waar zout en zoet water bijeenkomen, veel typen van leefomgevingen voor dieren in voorkomen, en de bijzondere aanpassingsvaardigheid van deze dieren, biedt vooral het derde argument ook een handvat om het als een gigantisch park te kunnen zien dat de moeite van een bezoek waard is. Volgens dit argument is de Waddenzee van wereldbelang omdat ze veel vertelt over de geschiedenis van de aarde.[15] Niet letterlijk als historische gelaagdheid – ook al liggen er behoorlijk wat interessante scheepswrakken onder het slik – maar als vertelling over oerervaringen in een dynamisch landschap. Dat idee van dynamiek is heel letterlijk te nemen. Elk jaar wordt er een nieuwe kaart gemaakt van het gebied ten behoeve van diegenen die er met tjalken en andere boten doorheen varen, als wegwijzer door het labyrint van langzaam verschuivende vaarwegen. De Waddenzee (in het Fries Waadzee, in het Duits Wattenmeer en in het Deens Vadehavet) wordt begrensd door de Nederlandse, Duitse en Deense Waddeneilanden en de vastelandskust. 'Wad' betekent 'doorwaadbare plaats' en zoals bekend is het op verschillende plaatsen mogelijk om vanaf de kust naar een van de eilanden te lopen bij laag tij. Ook worden paarden en tractoren ingezet voor de overtocht.[16] Voor iemand die de Waddenzee voor het eerst ziet komt het over als een grote water- en moddervlakte, afgewisseld met zandplaten, zonder dat die afwisseling erg veel beeldcontrast oplevert. Alleen aan de kwelders valt wat meer te onderscheiden, zoals vooral te zien is vanuit de lucht.[17] Aan de rand van de eilanden vertonen de kwelders opvallend beweeglijke patronen, in de vorm van de kronkelende slenken, terwijl de kwelderranden langs de vastelandskust te typeren zijn als een combinatie van door mensenhand uitgezette rechte lijnen die de kwelders mede gevormd hebben, en geulen en zoutweiden die hier en daar in het prototypische polderpatroon de afdruk van een onstuimig getijden-

Zicht op de Waddenzee bij Nessmiersel, Ostfriesland (Jos Bosman)

proces hebben achtergelaten. Het coherente, totale, dynamische getijdengebied wordt vijf keer door diepe, extra uitgebaggerde – en in die zin statische – vaargeulen onderbroken. De oorsprong van drie geulen maakt overigens wel deel uit van het natuurlijke getijdengebied: ze vallen samen met en liggen in het verlengde van de estuaria (mondingen) van de Eems, Wezer en Elbe. De twee andere geulen zijn aangelegd voor de havens van Esbjerg (1868) en Wilhelmshaven (1896, als marinebasis van Pruisen). Behalve dat de havenactiviteiten van de grote steden hun sporen hebben getrokken door de Waddenzee – wat betreft Amsterdam is dat spoor uit de Gouden Eeuw zo goed als uitgewist sinds de Afsluitdijk er staat – zo lopen er vanuit de stedelijke gebieden ook hele gerichte sporen over land en via het luchtruim naar de kust. Amsterdam, Berlijn en Hamburg zijn vrij efficiënt aangetakt op hun voorkeurseilanden, respectievelijk Texel, Vlieland en Terschelling (vanuit Amsterdam) en Sylt (vanuit Hamburg en Berlijn).[18] Vanuit de Ardennen en het Roergebied worden vooral de Oost-Friese eilanden druk bezocht.

De aanwezigheid van mensen in het gebied

Het Common Wadden Sea Secretariat (CWSS) en het Wadden Sea Forum te Wilhelmshaven monitoren het Waddenzeegebied en de mensen die er wonen en werken.[19] De CWSS-uitgave Wadden – Verhalend Landschap – Cultuurhistorische reis langs de waddenkust van Denemarken, Duitsland en Nederland (2005) documenteert de cultuursporen langs de waddenkust: paal- en vlechtwerk in de kwelders, vaargeulen, dijken, gemalen, landbouw- en veeteeltgronden, boerderijen, woningen en bedrijfsgebouwen, etcetera.[20] Slechts enkele van de typische 'ontworpen' beelden gaan over de relatie met het water. Bijvoorbeeld de manier waarop huizen samen op een Hallig ofwel terp staan, en een verbindingsdam die enkele kilometers lang door het water gaat, zoals de Rømødam en de Afsluitdijk. Het boek illustreert alle sporen van de mensen aan de rand van de Waddenzee, waarbij de tekst de beleving daarvan overbrengt via de herinnering van degenen die er wonen en erover kunnen vertellen. Het is wel de vraag welke van deze mensen en verhalen de recreant en toerist dichter bij de beleving van de Waddenzee zelf brengen. Want zou het niet zo kunnen zijn dat net zoals de eerste badgasten op de eilanden nauwelijks op begrip konden rekenen van de plaatselijke bevolking, deze anno 2011 enige scepsis zou kunnen voelen bij mensen van buiten die aan de randen van de Waddenzee op zoek zijn naar een 'verborgen wildernis'?[21] Bezoekers die de voorkeur geven aan zeekraalsalade, oesters en andere producten uit de Waddenzee

Bezoekers van de Waddenzee bij Nessmiersel, Ostfriesland (Jos Bosman)

zelf, boven de generieke vette kibbeling, die er op dit moment meestal als de 'authentieke' locale hap wordt verkocht.

De beleving van het gebied als natuurpark

Degenen die de Waddenzee beter kennen schetsen de beleving ervan in termen van intensiteit wat betreft wind, getijden, licht, wolken en wateroppervlak. Een grote ruige ruimte, met een labyrintisch patroon van de geulen onder de wateroppervlakte bij hoogtij, waarvan je goed het verloop moet kennen om niet vast te lopen met je boot. Bij laagtij en weinig wind is de beleving van de Waddenzee er een van poëtisch wijds uitdijende stilte, vooral natuurlijk bij zonsopgang of zonsondergang. En in die grote setting van slik, zand, water en ruimte manifesteren zich de bekende bewoners en bezoekers van de Waddenzee: de zeehondjes en in het najaar, de zwermen vogels. Pas als je met een platte boot droogvalt op het wad, of tijdens het wadlopen, wordt de nog veel kleinere schaal van leven zichtbaar: de schaaldieren en diverse wormsoorten.

Het Waddenzeegebied laat zich als natuurgebied op verschillende wijzen inkaderen. De diepe vaargeulen in de Waddenzee zijn van de UNESCO-status uitgesloten.[22] Het Duitse en het Deense getijdengebied hebben elk de status van nationaal park, terwijl die vorm van natuurbescherming zich in het Nederlandse deel van het Waddengebied beperkt tot drie gebieden van relatief bescheiden omvang die (nagenoeg) buiten het getijdengebied liggen: het duingebied van Texel, het Lauwersmeer en Schiermonnikoog (waarvan de rand uiteraard tot het getijdengebied behoort).[23] Deze puzzel aan informatie leert dat het alleen al op grond van de verschillende labels in Duitsland veel beter valt uit te leggen dat de Waddenzee een natuurpark is, dat je als recreant of toerist kunt bezoeken.[24] Ook de fysieke toegankelijkheid is er zo geregeld en vormgegeven dat langs grote stukken van de vastelandskust het buitendijkse gebied betreedbaar is, zelfs hier en daar met houten vlonderpaden in de kwelders. In Nederland is het buitendijkse gebied in principe ontoegankelijk, ja zelfs verboden gebied, waar slechts een uitzondering op wordt gemaakt voor wadlopers onder begeleiding, evenals voor de enkele kleine zeilboot die bij hoog water in Noordpolderzijl boven Groningen aanlegt, daar waar vroeger de garnalenvissers aanmeerden. Tel daar de monotone verschijning van de Deltadijk, die het geheel strak afzoomt, bij op en het is geen verrassing dat er sinds de nieuwe status van de Waddenzee nauwelijks tot geen toeristen zijn bijgekomen in Nederland. Twee bewilligde Waddenfondsaanvragen willen hier verandering in aanbrengen.[25] De Friese provinciale natuurvereniging It Fryske Gea heeft met forse ondersteuning van het fonds een kweldercentrum naast de dijk bij Hallum gerealiseerd, dat in 2012 wordt geopend, en de provincie Groningen gaat een fietspad afwisselend op en naast de

Waddenkroon, schets van bureau Bosch en Slabbers

De vogelkijkhut Kiekkaaste in Nieuwe Statenzijl (Jos Bosman)

dijk aanleggen, op locaties waar tot dusver nog geen fietspad bestaat, zodat een lange fietstocht langs de Waddenzee mogelijk wordt in 2015. In Friesland wordt daar blijkbaar anders over gedacht dan in Groningen, want It Fryske Gea stelt dat fietsen voor langs de dijk vrijwel overal in Friesland mogelijk is, maar dat dat niet wenselijk wordt geacht.[26]

It Fryske Gea rekent met vijftien- tot twintigduizend bezoekers van het kweldercentrum per jaar. Via kennis wordt kijken gestimuleerd. Dat blijkt nodig, want op de Waddeneilanden, waar alle recreatie in het Nederlandse Waddengebied zich concentreert, valt het op dat er nog niet erg actief naar de Wadden zelf wordt gekeken. De badcultuur uit de negentiende eeuw en de vertrouwdheid met het dorpse leven vormen op de eilanden nog het belangrijkste houvast voor het idee van ontspanning in de natuur omringd door de zee. En vanaf de vastelandskust zijn er nog minder aanleidingen om 'contact te maken' met de Wadden.

Meer bewust en eigentijds wadden beleven

Waaruit bestaat de mentale 'opening' in de Nederlandse vastelandskust van de Waddenzee? Een van de uitkomsten van het door de Waddenacademie (Leeuwarden) en de Hanzehogeschool (Groningen) georganiseerde symposium 'Op 'n Diek' in Groningen, in juni 2011, was dat deze kust mogelijkheden biedt voor 'een-op-een toerisme', dat wil zeggen locaties die voor een persoon, een stel of gezin een mogelijke attractie kunnen bieden, vaak op een ongebruikelijke plek.[27] Het marktaanbod speelt daar nu al voor een deel op in, zoals de overnachtingsmogelijkheid in een kraan te Harlingen, die maanden in het vooruit is uitgeboekt. Ook het ontwerp voor een Waddendobber past in die trend.[28]

Pas sinds 2007 worden in de Nederlandse planvorming meer attracties langs de vastelandskust opgenomen, onder de naam Waddenkroon (een Gronings begrip).[29] 'Waddenparels' is een, ook in Friesland, veel gebezigde term waarmee locaties worden bedoeld die alleen maar 'opgepoetst' zouden hoeven te worden om te 'schitteren' aan de rand van de Waddenzee. Een voorbeeld hiervan is de locatie Zwarte Haan, met een aantrekkelijk restaurant dat 'waddengoud'-producten op de menukaart heeft, en waar twee roestvrijstalen banken op de Waddendijk staan die architect Gunnar Daan heeft ontworpen, een kijkt landinwaarts en de ander zeewaarts.[30] Die tweede bank biedt een prachtig uitzicht op de buitendijkse kwelders, die zich precies vanaf dit punt als een uitslaande waaier langzaam verbreedt richting Holwerd. Die sensibiliteit voor plekken, waar je echt iets bijzonders ziet, zou de richtlijn moeten zijn om de beleving van de Nederlandse Waddenzeekust op de kaart te zetten. Een ander mooi voorbeeld vormt een onopvallende parkeerlocatie bij een boer in de buurt van Nieuw Statenzijl op de noordoostpunt van de Carel Coenraadpolder, waar een enkel sober houten bankje op de dijk verraadt dat er iets te zien zou kunnen zijn, en waar warempel het

uitzicht een waar natuurtableau blijkt te zijn, met een begroeide kwelder en prachtig geknikte geul. De toeristische informatie geeft tot nu toe de voorkeur aan geschiedenis boven een nadrukkelijke beleving van natuur op een specifieke plek. Die 'onderwijzerscultuur' mag best een beetje op de schop. Wat overigens ook geldt voor de informatieborden van de Nationale Parken langs de vastelandskust van de Waddenzee in Duitsland.[31] Om die reden mag het ook een voordeel genoemd worden dat die 'integrale' aanpak niet in Nederland is nagevolgd.

Het verschil tussen Nederland en Duitsland staat in het landschap geëtst op de grens bij Nieuwe Statenzijl. Een afrastering die de grens markeert is er weliswaar alleen maar gemaakt voor de schapen, maar het beeld van die grens zelf loopt in de natuur door tot aan de Dollard. Dat komt omdat aan de Nederlandse kant het Groninger Landschap deze plek beheert als een arcadische wildernis uit riet, met een houten vlonderpad dat naar de Kiekkaaste, een vogelkijkhut, loopt. Het resultaat roept de wens op om de locaties waar je de wadden vanaf de dijk kunt beleven, met eenzelfde gevoel in te richten, juist daar waar tot dusver Rijkswaterstaat heeft willen verbieden om het buitendijkse gebied in te gaan. De sereniteit van de Kiekkaaste en zijn setting zijn letterlijk voorbeeldig. Het restaurant dat Nynke-Rixt Jukema ontwierp in Lauwersoog (2011) heeft net zoals de Kiekkaaste de vorm een 'primitieve hut' en het terras biedt een mooi uitzicht op de Waddenzee.[32] Maar alleen een arrangement met de Bruine Vloot – die vanuit Den Helder, Den Oever, Harlingen, Lauwersoog of Zoutkamp bezoekers in kleine groepen in het Waddengebied zelf brengt – of met het Wadvissersgilde vanuit Den Oever, kan voor de echte eye opener zorgen.[33] Het zijn allemaal voorbeelden van kleinschalige ingrepen die zich als onderdelen of uitzonderingen in de kunstmatigheid van de Deltadijk voegen. In het meest optimistische scenario transformeren ze de functionele dijk in een sieraad, in een 'kroon' met 'parels', die als metafoor de vriendelijke, uitnodigende relatie met de Waddenzee wil benadrukken. Daarmee zou de observatie van C. Michael Hogan, wat betreft het kunstmatige karakter van de Nederlandse Deltadijk, een positieve wending krijgen. Volgens hem is de Waddenzee mondiaal gezien de zee waarvan de kustlijn het meest ingrijpend en radicaal gevormd is door menselijk ingrijpen.[34] Die zienswijze volgend is het Nederlandse deel het meest uitgesproken artificieel. Hogans bewering maakt het nog eens extra duidelijk dat het argument op basis waarvan vier andere UNESCO-monumenten door Nederland zijn voorgedragen niet werkt voor de Waddenzee.[35] De trots op de strijd tegen het water en de artificiële inrichting van het land voelen hier een beetje wrang. Wel zou de Deltadijk als een bezinningsmonument kunnen worden opgevat, waarmee de cultuur van radicaal inpolderen een halt is toegeroepen. Een monumentale scheidslijn die van 'hier en niet verder' getuigt, met daaraan gekoppeld een serie kleinschalige ingrepen die de grootschalige Deltadijk omvormen tot een 'Waddenkroon', de tot op heden ontbrekende schakel in het raamwerk van een gigantisch Europees natuurpark.[36] De multifunctionele dijk als sieraad dat een erfgoed omlijst, op een manier die heel herkenbaar een Nederlandse mentaliteit met de wereld verbindt, 'werelderfgoed van Nederland', herkenbaar voor binnen- en buitenlandse toeristen.

Noten

1 Marjolein van Rotterdam, *Werelderfgoed van Nederland. UNESCO-monumenten van nu en de toekomst*, Hilversum 2011.

2 The Common Wadden Sea Secretariat: 'If you want to experience this unique area, it is highly recommendable to opt for a vacation full of activities.' (www.waddensea-worldheritage.org); The Wadden Sea Forum: 'Task group and expert groups have been implemented, elaborating a tourism development strategy as well as a marketing and communication strategy. (…) The Wadden Sea Forum as stakeholder organisation is going to actively contribute to the implementation of the strategies and communication and marketing programs.' (www.waddensea-forum.org); zie ook noot 19.

3 Eerste zin van hoofdstuk over de Waddenzee in Van Rotterdam 2011 (noot 1). Het plan-Van Diggelen (1849) behelsde, als antwoord op de grote watersnoodramp van 1825, om 'de complete Waddenzee' in te polderen (Van Rotterdam bedoelt hier het Nederlandse gedeelte van de Waddenzee).

4 Zie noot 3.

5 'The Wattenmeer as a whole is the largest unbroken area of mudflats in the world and extends from the North Sea coast of the Netherlands all the way to Denmark. Of special interest are the Halligen – small islands, unprotected by dykes, that disappear beneath the waves during storms and spring tides. The Wattenmeer is a habitat for around 3,200 species of animal.' www.germany-tourism.de.

6 Een typische uitdrukking van de actualiteit van die belangstelling vormt het Erlebniszentrum Naturgewalten in List op het eiland Sylt, 2008, architecten Johannsen en Fuchs.

7 Theodor Storm, *Der Schimmelreiter*, s.l. 1888; het boek komt verderop in de tekst ter sprake.

8 Voor meest recente stand van zaken en literatuuroverzicht: G.J. Borger, Ph. Breuker en H. de Jong (red.), *Van Groningen tot Zeeland. Geschiedenis van het cultuurhistorisch onderzoek naar het kustlandschap*, Hilversum 2010. In het bijzonder: E. Knol, 'Het verleden van kwelders, wierden en dijken: werk voor natuurwetenschappers', 11-27; M. Schroor, 'Tussen Geologie en Geakunde. Historische geografie van Friesland in de periode 1850-1950', 28-60.

9 R. Hammel-Kiesow, M. Puhle en S. Wittenburg (foto's), *Die Hanse*, Darmstadt 2009. De genoemde steden komen voor in de statuten van het Stalhof te London, van 1554.

10 In Duitsland is dit boek zo beroemd dat er meer exemplaren van in omloop zijn dan van de Bijbel. Het verbaasd dan ook niet dat het boek een aantal keren is verfilmd: 1. Der Schimmelreiter (Duitsland, 1933/34): 35 mm, zwart/wit; 85 minuten, eerste vertoning op 12 januari 1934 in Hamburg; regie: Curt Oertel und Hans Deppe; met buitenopnamen in Husum en Nordfriesland. 2. Der Schimmelreiter (West Duitsland 1977/78) 35 mm, kleur; 96 Minuten, eerste vertoning op 29 maart 1978 in Husum; regie: Alfred Weidenmann; met buitenopnamen in Wewelsfleth, Dithmarschen, Nordfriesland. 3. Der Schimmelreiter (DDR/Polen, 1984); 35 mm, kleur; 95 Minuten; eerste vertoning op 26 december 1984, DDR-televisiekanaal, eerste vertoning in het Westen op 7 september1985 in Husum; Regie: Klaus Gendries; met buitenopnamen in Klockenhagen/Darß, Stralsund (Mecklenburg), aan de Oostzeekust en in Weichsel (Polen), en aan de Noordzeekust (Nordfriesland).

11 De Friese meerderheid was, uit veiligheidsoverwegingen, voor.

Rijkswaterstaat had twee opties: de omliggende zeedijken van de Lauwerszee, met een lengte van 32 km, op Deltahoogte brengen of de aanleg van een 13 km lange afsluitdijk.

12 www.waddenvereniging.nl; 'Er was eens…' is te vinden onder de kop 'Vereniging'.

13 A. Kok, *Randland, portret van de Friese en Groningse kuststrook*, Amsterdam/Antwerpen 2001.

14 Het verhaal van Henk Hornstra vertelt Annemarie Kok in: Kok 2001 (noot 13).

15 World Heritage Convention, The Wadden Sea, http://whc.unesco.org/en/list/1314.

16 Paarden voor de overtocht met een hoge platte wagen naar het eiland Neuwerk, en een tractor die de zogenaamde waddenbus trekt naar het eiland Mandø.

17 Zie de luchtfoto's van Peter Elenbaas in: P. Elenbaas en W. Joustra, *De Wadden Onbewolkt*, Amsterdam 2010.

18 Vanuit Hamburg loopt er een directe trein naar Sylt, die op het eiland zelf aankomt. Na de Eerste Wereldoorlog werd op Sylt een vliegveld aangelegd (verbinding Berlijn-Hamburg-Sylt) voor het toeristisch bezoek van het 'Westerstrand', een vorm van grootstedelijk mondain strandvertier dat moest wijken voor militaire doeleinden vanaf de tweede helft van de jaren dertig tot 1961, waarna er een veelgebruikte verbinding met Berlijn tot stand kwam, waarmee de vermoeiende reis over land door de DDR omzeild kon worden. In 2006 is het sinds 1961 gebleven militaire deel van het vliegveld vrijgekomen en is er een breed spectrum aan lijnen met ruim 150.000 vliegpassagiers per jaar. Vluchten van en naar onder andere Berlijn/Tegel, Dresden, Düsseldorf, Frankfurt am Main, Graz, Hamburg, Hannover, Helsinki, Innsbruck, Karlsruhe, Keulen/Bonn, Kopenhagen, Manchester, München, Neurenberg, Parijs/Orly, Stockholm, Stuttgart, Venetië, Wenen en Zürich.

19 In 1987 is het secretariaat voor de Trilateral Cooperation on the Protection of the Waddensea opgericht. Het kreeg de naam Common Wadden Sea Secretariat (CWSS) en is gehuisvest te Wilhelmshaven. Het ondersteunt met name de regeringsconferenties in het kader van de internationale samenwerking tussen Nederland, Duitsland en Denemarken wat betreft de Waddenzee. In 2002 werd het Wadden Sea Forum opgericht, dat in het gebouw van het Common Wadden Sea Secretariat te Wilhelmshaven is ondergebracht. Deze organisatie brengt vertegenwoordigers van landbouw, visserij, industrie, energie en toerisme samen op een platform.

20 J.E. Abrahamse en M. Bemelman, *Wadden – Verhalend Landschap – Cultuurhistorische reis langs de waddenkust van Denemarken, Duitsland en Nederland*, Baarn 2005.

21 K. Freriks, *Verborgen Wildernis, Ruige natuur & kaarten in Nederland*, Amsterdam 2010. Hierin komen wat betreft het Waddenzeegebied Vlieland, Vliestroom, Terschelling, Noorderleeg, Paesens-Modeergat, Lauwersmeer, Sennerplaat, Boschplaat, Noordkaap, Oldambt, Dollard en Punt van Reide ter sprake.

22 www.waddenzeewerelderfgoed.nl.

23 Jaar waarin status nationaal park als onderdeel van Waddenzee werd ingevoerd en omvang van elk gebied in hectaren: 1985 Schleswig-Holstein, 441.000 ha; 1986 Niedersachsen, 345.800 ha; 1989 Friesland (Schiermonnikoog), 5.400 ha; 1990 Hamburg, 13.750 ha; 1999 Groningen (Lauwersmeer), 9.000 ha; 2002 Noord-Holland (Duinen van Texel), 4.300 ha; 2010 Denemarken, 154.409 ha.

24 Alle informatie is op één website te vinden: www.nationalpark-wattenmeer.de.

25 De instelling van het Waddenfonds in 2004 viel samen met de beslissing van het kabinet om aardgas te winnen in de Waddenzee. Het fonds wordt uit de gaswinning betaald. 'Het Waddenfonds is een fonds voor extra investeringen in projecten in en rond de Waddenzee op ecologisch en economisch gebied. Het Waddenfonds heeft een bedrag van 800 miljoen beschikbaar. Dit bedrag zal binnen een periode van 20 jaar worden besteed.' (WaddenZee.nl); 'Het Waddenfonds subsidieert projecten die gericht zijn op de volgende subdoelen: vergroten en versterken van de natuur- en landschapswaarden van het waddengebied, verminderen of wegnemen van externe bedreigingen van de natuurlijke rijkdom van de Waddenzee, duurzame economische ontwikkeling in het Waddengebied en een substantiële transitie naar een duurzame energiehuishouding in het Waddengebied en de direct aangrenzende gebieden, ontwikkelen van een duurzame kennishuishouding ten aanzien van het Waddengebied.' (zie www.waddenacademie.knaw.nl).

26 Uitspraak van Henk de Vries op 21 juni 2011, in zijn bijdrage aan het Symposium 'Op 'n Diek' te Groningen. De terughoudendheid wordt ingegeven door enkele locaties langs de dijk waar vogels bij vloed dicht nabij de dijk gedrongen worden.

27 Zie samenvatting van het symposium op www.waddenacademie.knaw.nl, verslag Jaap Jepma van de derde werksessie op 22 juni 2011. De Waddenacademie maak deel uit van de KNAW. Zij 'speelt een agenderende, programmerende en informerende rol bij het onderzoek in de Waddenregio. De onderzoeksgebieden zijn: geowetenschap, ecologie, cultuurhistorie, economie en klimaat.' Twee keer per jaar organiseert de Waddenacademie een symposium, op 21 en 22 juni 2011 vond het plaats te Groningen, en de inhoudelijke voorbereiding lag in handen van de auteur van dit essay, in de functie van lector bij het Kenniscentrum Gebiedsontwikkeling Noorder-Ruimte van de Hanzehogeschool Groningen.

28 Zie www.waddendobber.nl.

29 'Waddenkroon – Bid-book ter ondersteuning van Groninger projecten op het gebied van landschap, cultuurhistorie, recreatie en toerisme voor het Waddenfonds', opgesteld door bureau Bosch-Slabbers in opdracht van de provincie Groningen en de gemeenten De Marne, Eemsmond, Delfzijl en Reiderland, juni 2007. De ideevorming is ouder dan de planvorming, want al in 2002 werd in het ontwerpatelier Kop over Diek gedurende zes maanden door vier ontwerpers over de vraag nagedacht: 'Hoe zou de kust van Groningen zich kunnen ontwikkelen voor toerisme en recreatie? Wat zijn de potenties van de Eemshaven op dit gebied?' Een en ander in opdracht van Toerisme en Recreatie Nederland. Het atelier stond onder supervisie van Hans van der Markt en Wies Sanders. Op 7 november 2002 werden de resultaten besproken in de Academie van Bouwkunst te Groningen. De organisatie werd verzorgd door Platform GRAS. De deelnemende ontwerpers waren: Caspar Slijpen (landschapsarchitect), Geert Reitsma (stedenbouwkundige), Herald Roelevink (stedenbouwkundige) en Krijn Christiaansen (ontwerper).

30 De beide zitbanken ontwierp Gunnar Daan als monument ter herinnering aan de Friese gedeputeerde Anita Andriesen in 2010.

31 'Van tijd tot tijd ontlaadt zich de spanning tussen bestuurlijk-academische natuurbeschermers en de hier opgegroeide en gewortelde inwoners in bizarre acties: toen het bureau van het Nationale Park

een paar jaar geleden op Amrum nieuwe bordjes wilde plaatsen, werden ze per kerende post teruggestuurd – ongefrankeerd; de ontvanger moest betalen.' Bijdrage Ulrich Stock aan Abrahamse en Bemelman 2005 (noot 20), 92.

32 Helaas werd het gebouw rood, geel, blauw en groen gekleurd (bouwkeetstijl). Intussen ziet de ontwerpster zelf ook in dat de matgrijze grondverf, die er onder die kleuren zit, veel beter bij de Wadden oogde.

33 'De Bruine Vloot of traditionele chartervloot telt meer dan 400 schepen die per dag, weekend, midweek of week verhuurd worden; als u een schip huurt, dan is dat inclusief een schipper en een maat, die het schip in feite kunnen bemannen; maar uw hulp wordt wel op prijs gesteld, en actief meehelpen maakt het zeilen ook veel leuker. Meestal is het mogelijk de catering aan boord te laten verzorgen. Op veel schepen is zelfverzorging mogelijk. Over het vaarplan kunt u overleggen met de schipper, als u aan boord komt; uw wensen, en de windkracht en -richting spelen dan natuurlijk een rol.' www.zeilcharter.nl; zie voor andere mogelijkheden www.wadgids.nl/arrangement/dagtocht.htm en www.janrotgans.com.

34 www.absoluteastronomy.com/topics/Wadden_Sea#encyclopedia.

35 De vier andere monumenten zijn: Schokland en omgeving, de Stelling van Amsterdam, het molencomplex van Kinderdijk-Elshout en Droogmakerij de Beemster.

36 De potentiële Waddenkroon bestaat tot dusver, vanaf de Duitse grens westwaarts, uit: Nieuwe Statenzijl – Kiekkaaste en jachthaventje met verbinding naar Blauwestad; Punt van Reide – Waddeninformatiecentrum Reidehoeve en zeehondjeskijkwand; Delfzijl – strand en Eemshotel; Eemshaven – hal van de Borkumlijn; Eemspolder – vogelkijkwand; Noordpolderzijl – mini Waddenhaven; Lauwersoog /Nationaal Park Lauwersmeer - zeer divers en levendig aanbod, de enige 'massa'-plek; Paesens Moddergat – museum over verdronken dorp; Hallum – kweldercentrum; Zwarte Haan – restaurant en bijzonder uitzicht op de kwelders; Holwerd – pier met (nog te ontwerpen mogelijkheid/toegang tot) kwelderbeleving; Harlingen – veerdam, kraan-als-eenkamer-hotel, strandpaviljoen Het Zilt, haven; Den Oever – afmeerlocatie van onder andere culinaire Waddentocht, verzorgd door Jan Rotgans.

Bulletin KNOB digitaal toegankelijk
van 1899 tot en met 2009

KNOB

DVD MET 110 Jaargangen van het Bulletin, 30.000 bladzijden!

■ artikelen ■ afbeeldingen ■ indexen ■ registers

Een uniek document van meer dan een eeuw vernieuwend wetenschappelijk onderzoek op het gebied van archeologie, architectuur- en bouwgeschiedenis, stedenbouwgeschiedenis, cultuurlandschap en monumentenzorg.
Het zoekmechanisme is simpel, de teksten zijn duidelijk leesbaar, en de afbeeldingen komen helder over.

De DVD 'KNOB Bulletin 1899-2009' is van groot belang voor:

■ **historische onderzoekers** ■ **architecten** ■ **kunst- en bouwhistorici** ■ **archeologen** ■ **bibliotheken** ■ **gemeenten**

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het digitaal uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan worden besteld via de webshop op de website www.knob.nl. De kosten bedragen € 55,-.
Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de KNOB via 015 278 15 35 of info@knob.nl.

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

PUBLICATIES

Koos Bosma, Jan Kolen (red.), **Geschiedenis en Ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed**, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2010, 400 p., ills. in kleur en zwart-wit, ISBN 978 94 6004 050 4, € 39,95

Erfgoedstudies genieten tegenwoordig een groeiende populariteit. Ook het aantal publicaties – populair, wetenschappelijk of ertussenin – groeit gestaag. Daarmee is echter nog geen duidelijkheid gebracht omtrent de inhoud van het begrip 'cultureel erfgoed' en wat dit betekent voor de plannen en ontwerpen voor de toekomst in, in dit geval, de ruimtelijke ordening. Erfgoed lijkt overal te zijn, maar tegelijkertijd is het ongrijpbaar of veranderbaar. Cultureel erfgoed heeft een enorm breed spectrum. Volgens de actuele definitie van de rijksoverheid betreft het 'een verzamelnaam voor archeologische monumenten, vondsten en opgravingen, nationaal beschermde cultuurvoorwerpen en verzamelingen, archieven en beschermde stads- en dorpsgezichten. Het gaat om voorwerpen, verzamelingen en gebouwen die een grote cultuurhistorische en wetenschappelijke betekenis hebben. Het erfgoed maakt ons bewust van onze cultuur en geschiedenis. Daarom is het belangrijk dat er zoveel mogelijk van behouden blijft.' (www.rijksoverheid.nl). Opmerkelijk genoeg wordt het cultuurlandschap hierbij niet expliciet genoemd, hoewel dit bij de instelling van de drie Belvedereleerstoelen en de recente reorganisaties van de desbetreffende rijksdiensten nadrukkelijk een eigen plaats heeft gekregen als onderwijs-, onderzoeks- en beleidsterrein van erfgoedzorg.

Vooral het aan de Vrije Universiteit verbonden interdisciplinaire onderzoeksinstituut CLUE (*Heritage and History of the Cultural Landscape and Urban Environment*) besteedt veel aandacht aan het cultuurlandschap. Onder leiding van Jan Kolen, archeoloog en Belvederehoogleraar, is hier het concept ontwikkeld van een biografische benadering van het cultuurlandschap. Koos Bosma, hoogleraar Architectuurgeschiedenis en Erfgoedstudies, heeft dit concept experimenteel uitgewerkt in het kennisproject 'Expeditie Zandstad', dat betrekking heeft op de ruimtelijke ontwikkelingen in de regio rondom Eindhoven. Dit heeft geresulteerd in een interactieve website met een beeldbank, kaartanalyses en andere data (www.zandstad.nl). De bundel *Geschiedenis en ontwerp* is te beschouwen als een bredere vervolgstudie. Behalve de redacteuren Bosma en Kolen hebben nog 25 andere auteurs van diverse disciplines en universiteiten aan deze bundel meegewerkt, vaak in teamverband.

Blijkens hun positiebepaling (hoofdstuk 1) willen de redacteuren met dit boek 'de culturele bagage en de praktische gereedschapskist' aanreiken 'die nodig zijn om diepgang en samenhang in onderwijsprogramma's [voor ontwerp- en erfgoedonderwijs, MK] te kunnen aanbrengen' (p. 18) – een nobel en zinvol streven. Het zou dan ook voor de hand liggen om, bij wijze van introductie, een begripsomschrijving te geven van het complexe fenomeen 'cultuurlandschap' en de daarmee verbonden erfgoedproblematiek, maar dat gebeurt niet. Hetzelfde geldt voor andere 'basisnoties' en 'sleutelbegrippen', bijvoorbeeld de term 'cultureel erfgoed', die tegenwoordig meer en meer wordt gebruikt in plaats van 'monumenten'. Het wordt zelfs niet duidelijk om welke begrippen het hier gaat, want ook die worden zelden expliciet gemaakt, hoewel Bosma en Kolen aangeven dat er voldoende aanleiding is 'het hele begrippenrepertoire nog eens door te marcheren'. Waarom krijgt de lezer geen begrippenlijst aangereikt? Die lijkt me toch essentieel gereedschap, zeker voor een handboek. Ook een overzichtelijke bibliografie zou welkom zijn geweest.

Wie 'het veld' verwijt te beschrijvend te opereren in de cultuurhistorische rapportages en de lezer 'de achterliggende uitgangspunten en veronderstellingen' te onthouden, 'terwijl een overkoepelend betoog gewenst is' (p. 19), moet niet in zijn studeerkamer blijven zitten. Hij moet juist het veld in gaan – letterlijk om te zien hoe een landschap er uit ziet, en figuurlijk om er door middel van vraaggesprekken met sleutelfiguren uit 'het veld' achter te komen welke uitgangspunten worden gehanteerd en welke problematiek in de dagelijkse omgang met cultureel erfgoed speelt. En anders daadwerkelijk een overkoepelend betoog schrijven over de complexiteit van het cultuurlandschap als opgave voor de erfgoedzorg. Dan is het wel aan te raden ook recente internationale beschouwingen in dat betoog te betrekken, want er zijn inmiddels vele studies verschenen waarin kritisch wordt gereflecteerd op theorie, terminologie en praktijk van de erfgoedzorg, bijvoorbeeld in de bundels *Preservation of What? For Whom? A critical look at Historical Significance* (onder redactie van Michael Tomlan, National Council for Conservation and Educatian, Ithaka, NY 1998), *Prädikat 'Heritage'. Wertschöpfunngen aus kulturellen Ressourcen* (onder redactie van Dorothee Hemme, Markus Tausschek en Regina Bendix, Lit Verlag, Berlijn 2007) en de ethnologische studie *La fabrique du patrimoine. De la cathédrale à la petite cuillère* van Nathalie Heinich (Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Parijs 2009).

In de vier volgende hoofdstukken krijgt de lezer telkens een wisselend menu voorgeschoteld van korte essays over deelonderwerpen. Onder de noemer 'Veranderende opvattingen over erfgoed en ruimte in de historische wetenschappen' (hoofdstuk 2) worden de naoorlogse ontwikkelingen in de archeologie, architectuurgeschiedenis, tuin- en landschapsgeschiedenis en de historische discipline in hun relatie tot erfgoed, monumentenzorg en ruimte behandeld. De wetenschappelijke vraagstelling staat telkens voorop. Hoe de erfgoedwereld, de maatschappij en de politiek zich tezelfdertijd ontwikkelden wordt slechts marginaal aangestipt en steeds eenzijdig vanuit academisch perspectief.

Hoofdstuk 3 gaat over 'erfgoed en ruimte in ontwerp, planning, bestuur en economie'. De secties zijn zeer heterogeen van karakter, waarbij de ene auteursgroep zoekt naar een visie op en cartografie van het landschap, de andere naar instituties en instrumenten en de twee individuele auteurs respectievelijk het moderne erfgoedbeheer in een gefragmenteerd bestuurlijk stelsel en modellen voor de economische waardering van cultureel erfgoed bespreken.

Hoofdstuk 4 is getiteld 'Draden spannen tussen verleden en toekomst: concepten voor grensoverschrijding'. Met grensoverschrijding wordt samenwerking tussen historische onderzoekers en ontwerpers beoogd. Erfgoedprofessionals komen er niet aan te pas, hoewel zij volgens de redacteuren toch een belangrijke doelgroep van het boek vormen. De vraag is overigens wat erfgoedprofessionals in de praktijk hebben aan dit door tijd en ruimte heen meanderende overzicht van achtergronden en uitgangspunten voor de landschapsbiografie. In dit hoofdstuk staan de secties met de hoogste informatiedichtheid en worden de meest uiteenlopende auteurs uit diverse landen en perioden aangehaald en met elkaar in verband gebracht. Niet altijd wordt echter duidelijk of aannemelijk of deze verbanden wel bestaan of een zo algemene geldigheid hebben als de auteurs suggereren. Zo vraag ik me af of de individuele herinneringen van Turkse schrijver Orhan Pamuk aan een moskee in Istanbul of van een Vlaamse literaire held aan een schilderij van Hondecoeter wel kunnen worden veralgemeniseerd voor een interpretatie van authenticiteit en identiteit in verband met het Charter van Venetië of de *guidelines* voor de Werelderfgoedlijst. Ten eerste zijn deze literaire werken ver na de formulering van de 'erfgoedcriteria' ontstaan en ten tweede is en was het vakdebat op heel andere zaken gericht dan de persoonlijke herinneringsgeschiedenissen. Wel is het passend dat Bosma het werk van de Duitse Egyptologe en cultuurwetenschapper Aleida Assmann aanhaalt om de vorming van individueel en collectief geheugen uiteen te zetten.

Na een intermezzo met een reeks zwart-wit foto's van Theo Derksen als onuitgesproken uitnodiging tot een 'herdefinitie van het verstedelijkt landschap', volgt hoofdstuk 5 over het al genoemde kennisproject 'Expeditie Zandstad'. Dit neemt met ruim 100 pagina's een kwart van het boek in en bevat het grootste aantal secties, namelijk acht. De eerste sectie gaat over diverse manieren om informatie analoog te ordenen, de volgende over de template culture van nieuwe digitale karteringsmethoden, het concept en de visualisatie van de digitale biografie van de Zandstadregio. De volgende sec-

ties zijn deelstudies over transformatieprocessen die zich op grote of kleinere schaal hebben voltrokken in het Brabantse zandgrondengebied, om te eindigen met een kritische beschouwing van Joks Janssen (nieuwe Belvederehoogleraar aan de WUR) over de actuele plannen voor reconstructie van de regio. Die kunnen naar zijn mening de culturele kwaliteiten van Brabant veel beter inzetten dan tot nu toe is gebeurd.
In de epiloog wordt gesteld dat 'in de steeds mobielere leefomgeving een andere kijk op erfgoed nodig is', zonder aan te geven hoe die dan moet zijn. De epiloog bevat meer vragen dan antwoorden en bovendien aanvechtbare stellingen als: 'Door het oprekken van het begrip 'erfgoed' dreigt een ongrijpbare en onbeheersbare hoeveelheid relicten onze woon- en werkomgeving te overwoekeren. De traditionele monumentenzorg kan dit niet verwerken. Canonvorming kunnen we ontlopen door het opbouwen van cumulatieve databases, die oneindig veel kenniscombinaties van onze grote mobiliteitsprestaties toelaten – destructief en constructief, bekend en onbemind.' (p. 390-391). Bedoelen de auteurs soms dat de andere kijk op erfgoed van de 'relicten' naar het beeldscherm moet verschuiven? Zij eindigen in ieder geval met een zeer fundamentele vraag, die – en dat is onbevredigend – eveneens onbeantwoord blijft: 'Als we accepteren dat alles wat ooit solide was, vloeibaar, rekbaar en breekbaar blijkt, juist omdat we aan onze moderniseringsdrift en geloof in technische vooruitgang blijven vasthouden en dus uiteindelijk bereid zijn alles op te geven, hoe kijken we in termen van herinneren, herdenken, selecteren en bewaren aan tegen de nalatenschap van de afgelopen eeuw?' Inderdaad is nieuw onderzoek naar de positie van cultureel erfgoed in Europees verband, en speciaal de (bouwkundige) erfenis van de twintigste eeuw, dringend gewenst. In dat opzicht ben ik het met de auteurs eens, maar zonder de discutabele preposities. Overigens is op vele deeltereinen al onderzoek gedaan, onder andere binnen het verband van de Raad van Europa; om drie voorbeelden te noemen: een bundel met beschouwingen over geschiedenisonderwijs *(The 20th century – an interplay of views, Learning and Teaching About the History of Europe in the 20th Century*, RvE, Straatsburg 2002), een bundel over historische luchtvaartcomplexen *(Historic airports: proceedings of the international l'Europe de l'Air. Conferences on Aviation Architecture: Liverpool (1999), Berlin (2000), Paris (2001)*, onder redactie van Bob Hawkins, Gabriele Lechner en Paul Smith, The English Heritage, Londen 2005) en een bundel over 'grens-erfgoed' *(Dividing lines, connecting lines - Europe's cross-boarder heritage* onder redactie van Gabi Dolff-Bonekämper, RvE, Straatsburg 2005). Verder zou ik willen wijzen op de meertalige thesaurus van het HEREIN project van het Europese Erfgoed Netwerk, waarin vele documenten digitaal zijn ontsloten (www.european-heritage.coe.int/sdx/herein).
Terug naar de bundel *Geschiedenis en Ontwerp*. Om kort te gaan: de vlag dekt de lading niet. Het is geen handboek voor de omgang met cultureel erfgoed in de zin van een instructieboek. Wel is het een soort beredeneerde leeswijzer voor de stand van de kennis in relevante disciplines voor het cultuurlandschap. Deze verzameling essays van zeer uiteenlopende aard geeft echter geen inzicht in de feitelijke *omgang* met het erfgoed in de ruimte. Ziehier een kleine bloemlezing om een idee te geven van enkele accenten en aangereikte inzichten. Hans Renes, nieuwe Belvederehoogleraar aan de VU, bijvoorbeeld, een prettig leesbaar, bondig overzicht van de historisch-geografische discipline en de opkomst van de 'cultuurhistorie' in de ruimtelijke ordening. De bijdrage van Gerrie Andela en Johan Carel Bierens de Haan over het onderzoek naar en de bescherming van het 'groene erfgoed' is een van de weinige waarbij ook kennisproducten van de achtereenvolgende rijksdiensten worden betrokken. Het artikel over architectuurgeschiedenis en monumentenzorg van Irmgard van Koningsbruggen en Imke van Hellemondt is daarentegen nogal zuur van toon. Zij stellen dat de kennis en de inzichten die het universitaire onderzoek (in de architectuurhistorische discipline) hebben voortgebracht nauwelijks consequenties hebben gehad voor de selectie van architectuurhistorische monumenten. De eerste vraag is waarop zij deze bewering baseren; de tweede vraag is of die nieuw verworven kennis en inzichten wel bruikbaar zijn voor de monumentenzorg en de wettelijke beschermingstaak van de rijksoverheid. Hierbij staan de uitgevoerde gebouwen centraal en niet de denkbeelden van de historische architecten. Aan het slot introduceren de auteurs ineens een derde groep, de burgers, die een 'eigen inhoud aan het verleden' zouden geven en daarmee bepalen 'wat een levende herinnering moet blijven en hoe die ruimtelijk vormgegeven moet worden.' (p. 48) Alsof monumenten- en landschapszorg nooit eerder een zaak van burgers is geweest! Het onlangs verschenen jubileumboek van de honderdjarige Bond Heemschut, en met name het essay van de architectuurhistoricus Vincent van Rossem (tevens hoogleraar Monumenten en stedenbouwkundige vraagstukken aan de Universiteit van Amsterdam) over *Het gelijk van Heemschut* laat duidelijk zien dat monumentenzorg altijd een zaak is geweest waarbij burgerinitiatieven een belangrijke rol spelen in de waardering van het gebouwde erfgoed.
Toch valt uit de bundel het een en ander te leren, al moet de lezer zich vaak worstelen door wijdlopige betogen, die elkaar soms gedeeltelijk overlappen. De culturele bagage is soms loodzwaar, dan weer vederlicht en sterk verstrooid of, wat het meest voorkomt, verstopt tussen de regels, zoals de – praktische? – gereedschapskist tussen de beelden.
Dat brengt me op de vormgeving. Die is eigenzinnig en bepaald lezersonvriendelijk, door de stelselmatige kanteling van alle beelden en de plaatsing van de bijschriften, soms citaten en soms mini-essaytjes, op volgende bladzijden. De samenhang tussen tekst en beeld is hierdoor moeilijk te begrijpen. Zo blijft bijvoorbeeld onduidelijk wat een foto van een Hongaarse eendenfokkerij, een dorpsstraat in Skriver (Letland), een ontwerp van Tadao Ando voor een kerk in Rome en een – fotografisch fraai – stadsbeeld van Istanbul met elkaar en met de (hoofd)tekst van Koos Bosma's erudiete essay over historisch onderzoek van erfgoed en ruimte te maken hebben. Ook bij de interessante beschouwing van Pieter Uyttenhove over de relatie tussen landschap en geheugen is het verband tussen tekst en illustraties ver te zoeken. De dwarse foto op de voorplaat, van de noodbrug in Mostar met een in een linkerhand gehouden foto van de verwoeste boogbrug erin geplaatst, geeft al aan dat deze bundel niet primair is gericht op toegankelijkheid, maar op delicate 'constructies van geschiedbeelden'. De coverillustratie maakt de lezer al duizelig. Na lezing van al die verschillende academische constructiemethoden en vele beschouwingen zal de duizeligheid waarschijnlijk nog groter zijn. Wat blijft, is de al bekende les dat cultureel erfgoed het resultaat is van een sociale constructie en steeds onderhevig aan verandering in interpretatie.

Marieke Kuipers

G. Andela, J.T.P. Bijhouwer. **Grensverleggend landschapsarchitect** (reeks 'Monografieën van Nederlandse Stedebouwkundigen'), 010 Publishers, Rotterdam 2011, 256 p., ills. in kleur en zwartwit, ISBN 978 90 6450 756 4, € 45,00

Op het eerste gezicht lijkt het merkwaardig dat in de reeks 'Monografieën over Nederlandse Stedebouwkundigen' een boek over een landschapsarchitect wordt opgenomen. Cor Wagenaar, de redacteur van de reeks, rechtvaardigt deze keuze in zijn 'Ten geleide' door te zeggen dat het werk van J.T.P. Bijhouwer (1898-1974) bijzondere implicaties voor de stedenbouw heeft - of ten minste heeft gehad. Wagenaar probeert deze implicaties duidelijk te maken via de 'onlangs herontdekte' J.H. Knoop, een achttiende-eeuwse tuin- en landschapsarchitect' (naast veel meer). Knoop was zich volgens Wagenaar als geboren Duitser meer bewust van de dubbele betekenis van het begrip kunstwerk in de context van het Nederlandse landschap. Daarmee staat Knoop in zijn opvattingen dichtbij Bijhouwer, die de zeventiende-eeuwse tuinen en cultuurlandschappen bewonderde en hetzelfde evenwicht tussen schoonheid en utiliteit nastreefde. In zijn werk koesterde Bijhouwer het visioen van een verstedelijkt maar tegelijk groen landschap, dat de historische structuur als onderlegger heeft en de enorme toename van het gemotoriseerde verkeer en de massarecreatie kan opvan-

gen - een visie die volgens Wagenaar al is bijgezet in het rariteitenkabinet van de geschiedenis.
Het is logisch dat Adriaan Geuze is gevraagd een nawoord te schrijven. Zijn bureau 'restaureerde' immers één van Bijhouwers zeldzame gerealiseerde én nog bestaande tuinontwerpen: het ontwerp voor de beeldentuin van Museum Kröller-Müller, dat ook het stofomslag van het boek siert. Maar Geuze schrijft juist over het werk van Bijhouwer, en de mogelijke actualiteit daarvan, op een totaal andere schaal. Hij heeft het in dit kader vooral over de ambities van het vak in de tijd van Bijhouwer, in vergelijking met die van het vak nu. Toen in de jaren tachtig de inpoldering van het IJsselmeer, de Wederopbouw en de Deltawerken voltooid verklaard werden en nieuwe grote werken uitbleven, is Bijhouwer volgens hem 'verraden'. Geuze doelt daarmee op een deel van het werk dat veel van Bijhouwers energie heeft gevergd, maar waarin zijn belang achteraf gezien niet in eerste instantie is gelegen. Veel meer invloed lijkt hij te hebben als (eerste) hoogleraar tuin- en landschapsontwerp en als auteur en adviseur, al is deze invloed misschien moeilijker aan te tonen.

In negen hoofdstukken behandelt Gerrie Andela alle aspecten van het werk van Bijhouwer, losjes chronologisch maar toch vooral thematisch, waarna zij ook nog een groot aantal ontwerpen bespreekt. Het eerste hoofdstuk heet 'Over de grenzen heen' en geeft een schets van de verschillende kenmerken van het werk van Bijhouwer. Deze worden gezocht vanaf de eerste botanische verkenningen en zijn bijdrage aan het Kralingse Bos (W.G. Witteveen, J.R.A. Koops, J.T.P. Bijhouwer, 1933) tot aan zijn rationeel en democratisch ontworpen Zuiderbegraafplaats, eveneens in Rotterdam (voorontwerp 1931, gewijzigd gerealiseerd 1938). Dat Bijhouwer de begraafplaats tevens opvat als grootschalige groenvoorziening en buffer in het uitbreidingsplan is kenmerkend voor zijn werk. Deze benaderingswijze komt ook terug in het Zuiderpark, in zijn bijdrage aan het 'Groenplan' (1936) van de Rotterdamse Nieuwe Bouwers (De Opbouw) - hoewel Andela dat niet expliciet vermeldt.
Daarna komt de kleinste schaal aan de orde, die hij steeds tot zijn vakgebied is blijven rekenen, als ontwerper en als docent: de tuin. In zijn tuinontwerpen was Bijhouwer soms niet zo radicaal zakelijk als in zijn ontwerpen voor de grote schaal. In zijn plannen en adviezen en zijn eerste publicaties slaat hij een afwijkende toon aan, terwijl de illustraties op een andere manier belangrijk zijn dan bij de collega-architecten en stedenbouwers. Bijhouwers periode als zelfstandig tuinarchitect eindigt bij zijn benoeming tot hoogleraar in Wageningen. Zijn inaugurale rede uit 1939 heet nog geruststellend *Het vraagstuk der plantengroepering*, maar bevat al de zin die zijn werk voortdurend heeft bepaald: 'Om tot een volledige stijl [van de eigen tijd, RD] te kunnen geraken, die aansluit bij onze Nederlandsche landschapswaardeering, meen ik dat een veel beter begrijpen en veel intenser waarnemen van onze cultuurlandschappen noodig zal zijn' (p. 53).
Zo kan Andela dan ook in het volgende hoofdstuk spreken van de 'geboorte van het landschapsontwerp'. Deze geboorte vond plaats bij de heftige discussies over de inrichting van de Wieringermeer, de proefpolder voor de Zuiderzeewerken. Iedereen in het vak sprak over de ontwerpen van Bijhouwer, die rekening hielden met grondsoorten en in het gebruik uitgingen van 'taxeerbare', dat wil zeggen bevattelijke ruimten. De uitvoering van de plannen zou echter eerst worden uitgesteld, om uiteindelijk grotendeels niet door te gaan. Toch zijn Bijhouwers werkwijze en vooral zijn schema's voor beplanting van boerenerven van grote invloed geweest, tot in de Noordoostpolder en zelfs Flevoland. Hoewel niet of nauwelijks gerealiseerd, hebben Bijhouwers ontwerpen hun uitwerking dus niet gemist.
Mede door de toenemende hoeveelheid adviseurschappen is er een vooral in Wageningen opgeleid type 'landschapsarchitect' verschenen, dat op gelijke voet kan staat met de andere 'landbouwkundig ingenieurs'. Dit kwam ook doordat Bijhouwer van zijn adviezen, ontwerpen en observaties handzame boekjes maakte, geïllustreerd met eigenhandige schetsen.

In het hoofdstuk 'Nederlandse cultuurlandschappen' toont Andela aan dat analyse en vereenvoudiging van de principes van de diverse cultuurlandschappen de creatie van geslaagde nieuwe landschappen mogelijk had moeten maken. Resultaat was echter vooral de paradox dat juist door de kennis van het traditionele landschap dit met een gerust hart op de schop kon gaan voor de ruilverkaveling. Ook in het verleden had ontginning immers tot nieuwe typen en zelfs een andere schaal in het landschap geleid. Het werk aan het landschap, op het oude maar vooral toch op het nieuwe land, ging in de Tweede Wereldoorlog en de eerste jaren daarna onverminderd voort, omdat goed en goedkoop voedsel hoge prioriteit had bij zowel de Duitse als Nederlandse autoriteiten.
Terecht stelt Andela dat Bijhouwer sterk is getekend door de oorlog en wijdt ze hieraan een apart hoofdstuk. Toch lijkt een betere verklaring voor een eventuele breuk of althans een wijziging in zijn werk of zelfs zijn toon zijn gastdocentschap in de Verenigde Staten. Bijhouwer onderkende dat, zoals de door hem bewonderde Lewis Mumford in *The City in History* (1963) schreef, nog geen antwoord was gevonden op de acceleratie van de verstedelijking, het verkeer en de massarecreatie. Hij was echter wel optimistisch en meende dat een vrolijkere en speelsere ontwerppraktijk van groen op iedere schaal, met meer vrijheid voor de ontwerper het tij nog zou kunnen keren.
Met het klimmen der jaren werd Bijhouwer minder actief en uiteindelijk stopte hij ook met ontwerpen. Desalniettemin verscheen nog in 1971 zijn misschien wel meest invloedrijke werk, *Het Nederlandse landschap*.
In het laatste hoofdstuk zoekt Andela nogmaals naar de voornaamste bijdrage van Bijhouwer aan het discours over het landschapsontwerp. Deze ligt voor haar niet zozeer in het geloof in de maakbaarheid van Nederland als kunstwerk – zoals de inleider en uitleider beweren – als wel in de overtuiging dat 'de aanknopingspunten […] in het landschap zelf besloten [lagen], in de bodemsamenstelling en in relatie [daar]mee de vegetatie en de exploitatie […] die ruimtelijk zichtbaar werden in de verkaveling, de perceelsindeling, de beplanting en de bewoning.' Daarmee onderscheidde 'Bijhouwer zich van stedenbouwkundigen als Verhagen, Granpré Molière, Dudok en Van Eesteren' (p. 198).
Het boek is een goed geschreven introductie op de gehele breedte van het werk van Bijhouwer en gebaseerd op archiefmateriaal dat van veel verschillende plaatsen verzameld moest worden. Zo zal het beeld van Bijhouwer, zoals dat bij de huidige generatie vakgenoten leeft sterk verbreed en verscherpt worden als zij het boek lezen en de illustraties nauwgezet bestuderen. Dan kan de discussie over de actualiteit van de eerste hoogleraar tuin- en landschapsarchitectuur pas goed beginnen.

Rob Dettingmeijer

P.C. Vos, J. Bazelmans, H.J.T. Weerts en M.J. van der Meulen (red.), **Atlas van Nederland in het Holoceen: Landschap en bewoning vanaf de laatste IJstijd tot nu**, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2011, 96 p., ills. in kleur, ISBN 978 90 351 3639 7, € 24,95

Onlangs verscheen bij Uitgeverij Bert Bakker de *Atlas van Nederland in het Holoceen*. Een team van auteurs en kaartenmakers met uiteenlopende achtergronden – geologie, archeologie, archeozoölogie, paleobotanie en historische geografie – geeft in dit prachtige boek een overzicht van de transformaties die het Nederlandse landschap heeft doorgemaakt sinds het einde van de laatste IJstijd. Het boek bestaat in de kern uit een reeks van elf paleogeografische kaarten met toelichtingen. De kaarten zijn gemaakt door Peter Vos, geoloog bij onderzoeksinstituut Deltares. Elk van deze kaarten geeft een beeld van het landschap op een bepaald moment in de geschiedenis, van 9000 v. Chr. tot de huidige tijd. De verschillende landschappelijke eenheden zijn op de kaarten zwart omlijnd. Dit komt de scherpte van de kaarten ten goede.

De kaartenreeks wordt voorafgegaan door een inleiding. Hierin worden de ontwikkelingen die het Nederlandse landschap hebben gevormd op hoofdlijnen behandeld. Het begint met de zeespiegelstijging die na het einde van de IJstijd plaatshad en leidde tot het ontstaan van de Noordzee en later tot het opschuiven van de Nederlandse kustlijn in oostelijke richting. Daarop volgen de veranderingen die optraden in de loop van de grote rivieren en hun effecten op het landschap, zoals de veenvorming in vooral West-Nederland. Het beginpunt van de menselijke invloed op het landschap lag in het neolithicum, toen de invoering van de hak- en ploeglandbouw leidde tot de eerste ontbossing. In de Romeinse tijd was de mens voor het eerst in staat tot de organisatie van grotere werken, zoals de aanleg van kanalen, dammen en wegen. De inheemse bevolking begon rond dezelfde tijd met de veel ingrijpender praktijk van het ontwateren van veengebieden, die daarna (vaak slechts kort, soms zelfs niet langer dan één generatie) konden worden gebruikt als landbouwareaal. Dit leidde tot oxidatie en klink van het veen, en dus tot bodemdaling. Op deze manier werden grote stukken land prijsgegeven aan de zee.
Vanaf de negende eeuw begon de bevolking sterk te groeien – van enkele tienduizenden naar één miljoen rond 1500. Deze periode begon met de grote ontginning van de veengebieden, maar ditmaal konden de gevolgen worden opgevangen door de bouw van dijken, kaden en sluizen. Sindsdien is de mens door technische innovatie in staat gebleken steeds verdergaande ingrepen in het landschap te kunnen doen; de mens heeft zich ontwikkeld tot een geologische factor van formaat.
De landschappelijke dynamiek wordt meer in detail behandeld aan de hand van de kaartenreeks met de bijbehorende toelichtingen. In iedere toelichting is een kadertekst opgenomen, waarin wordt ingezoomd op een archeologische site, of voor de latere periodes een groot landschapsproject, dat typerend is voor het desbetreffende tijdperk. De toelichtende teksten bij de kaarten zijn net als de inleiding zeer leesbaar en sluiten er goed en zonder overlap op aan. Niet alleen de schrijvers van de teksten, maar ook de tekstredactie van dit boek heeft uitstekend werk geleverd.
Sinds de kaartenreeks die de geoloog W.H. Zagwijn in 1986 publiceerde onder de titel *Nederland in het Holoceen* (waarvan in deze atlas een voorbeeld is opgenomen) is een dergelijk overzicht niet meer gemaakt. Sindsdien zijn onder meer tienduizenden boringen uitgevoerd, die nog meer inzicht geven in de opbouw en ontwikkeling van de Nederlandse bodem. Hiermee zijn de kaarten sterk verfijnd ten opzichte van die van Zagwijn. Maar daarnaast is de grote verdienste van de *Atlas van Nederland in het Holoceen* dat deze een veel breder perspectief hanteert. De kaartenreeks is de eerste die een overzicht biedt van de ontwikkeling van het landschap, waarin niet alleen de natuurlijke dynamiek wordt beschreven, maar ook de interactie tussen deze dynamiek en het menselijk ingrijpen. Naast bodemdata zijn archeologisch onderzoek, cartografisch materiaal en andere historische bronnen gebruikt bij het maken van de kaarten.
De meest in het oog lopende curiositeiten in deze atlas zitten dan ook vooral in de nieuw toegevoegde inhoud, de meer recente ontwikkeling van het landschap. Bij de weergave van de natuurlijke processen kon het eerdere overzicht van Zagwijn worden aangevuld en nader worden uitgewerkt; voor de meeste typen menselijke ingrepen in het landschap bestonden dergelijke overzichten nog niet. Zo is op de kaart van 1850 een onderscheid gemaakt tussen een ‘stedelijk gebied’, omgeven met een rode vlek, en een ‘stad’, aangegeven met een rode stip. Wat het onderscheid tussen beide bepaalt, is echter niet duidelijk. Iedere stad, ook de kleintjes, had zijn periferie en zou dus kunnen worden aangeduid als ‘stedelijk gebied’, terwijl je het ook van de andere kant kan bekijken: alle steden, ook de grote, lagen in 1850 binnen hun zeventiende-eeuwse vestingwerken en waren daardoor duidelijk begrensd. Op dit punt is ook de toelichting op de legenda-eenheden onduidelijk en zelfs onjuist. Het lijkt erop dat hier twee verschillende datasets zijn verwerkt zonder dat een redactionele keuze is gemaakt.
Dat lijkt ook het geval bij de weergave van sommige landschappen in hoog Nederland. In Drenthe laten de kaarten een met (verveende) beekdalen doorader zandlandschap zien. De verfijning die hier op de kaarten te zien is, ontbreekt in andere delen van pleistoceen Nederland. Kaartlagen voor het ene deel lijken afkomstig te zijn uit een kaart met een schaal van 1:50.000, voor het andere uit een 1:10.000 kaart. Dit verschil in detaillering lijkt voort te komen uit de onderliggende data, waarbij zeker voor Oost-Nederland voldoende recent onderzoek voorhanden lijkt, bijvoorbeeld in *Reliëf in tijd en ruimte*, het proefschrift van Roy van Beek uit 2009 dat een uitgebreide kaartbijlage bevat. Een betere kaartredactie had kunnen leiden tot een meer uniform kaartbeeld. Ook vraag ik me af of de kaart van 1850 de effecten van de ontginning van de veenkoloniën adequaat weergeeft. Daarom zou het goed zijn de kaarten digitaal te publiceren en tegelijkertijd de relatie met de onderliggende datasets te verantwoorden. Het lijkt mij dat dergelijke kaarten zich uitstekend lenen voor integratie in een website.
Een ander punt van kritiek betreft de onjuiste interpretatie van onderliggende data: in de kop van Noord-Holland wordt op de kaarten van 1500 en 1850 een enorme concentratie van steden weergegeven – zelfs op Texel ligt een stad. Dit kaartbeeld is gebaseerd op de verlening van stadsrechten aan een groot aantal Noord-Hollandse dorpen in het begin van de vijftiende eeuw. Maar stadsrechtverlening had in de eerste plaats gevolgen op bestuurlijk en juridisch gebied en leidde op zich natuurlijk niet tot stedelijke ontwikkeling; die bleef in de kop van Noord-Holland beperkt tot oudere steden als Medemblik, Enkhuizen, Hoorn en Alkmaar.
De keuze van de foto’s is daarnaast niet altijd even zorgvuldig. Sommige landschapsfoto’s hebben een wat obligaat karakter, en ze zijn bovendien niet allemaal even scherp. Verder bevat het boek een groot aantal te grote foto’s van bodemvondsten, die direct afkomstig lijken uit archeologische rapporten. Afbeeldingen van vuurstenen pijlpunten op viermaal hun werkelijke grootte, of van een bronzen sikkel die, althans voor de niet-archeoloog, op het eerste gezicht even groot lijkt als een houten kano, horen niet in een landschapsatlas. Om de menselijke invloed op het landschap te tonen, zijn digitale artist’s impressions van (pre)historische cultuurlandschappen, zoals die bijvoorbeeld in het recente archeologische overzichtsboek *Onder onze voeten* zijn opgenomen, veel geschikter (Evert van Ginkel en Leo Verhart (red.), *Onder onze voeten: De archeologie van Nederland*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2009, 112-113, 126-127, 196-197, 240-241, 268-269).
Maar dit zijn in feite allemaal details die het overzichtsbeeld niet verstoren – mogelijke verbeterpunten voor de volgende drukken, die zonder enige twijfel zullen volgen. Er ligt met deze atlas een prachtig boek, met heldere kaarten, schema’s en teksten, een boek dat overzicht biedt, zich expliciet richt op een groot publiek en zich zonder enige twijfel zal bewijzen in het onderwijs.

Jaap Evert Abrahamse

KNOB

Leden werven leden
In dit nummer van het *Bulletin* treft u een antwoordkaartje waarmee u een lidmaatschap van de KNOB cadeau kunt doen, inclusief abonnement op het *Bulletin*. U steunt daarmee de KNOB en draagt bij aan de verspreiding van kennis en inspiratie over erfgoed. Bovendien ontvangt u € 10,00 korting op uw eigen lidmaatschap voor 2012.

Studiedagen en ALV 2012
Op 27 januari 2012 organiseert de KNOB in Delft de studentenstudiemiddag ‘De Jonge Onderzoeker’. Masterstudenten en promovendi presenteren op deze dag hun erfgoedbrede onderzoek aan het veld. De middag wordt ingeleid met een lezing van prof. dr. Koos Bosma en afgesloten door prof. dr. Gregory Ashworth.
De jaarlijkse Algemene Ledenvergadering vindt in 2012 plaats op 8 juni, en wordt gecombineerd met een studiemiddag over Richtlijnen voor Historisch Groen.

Op de website van de KNOB vindt u nadere informatie over deze voorgenomen studiedagen en de ALV. Leden van de KNOB ontvangen zoals gebruikelijk een uitnodiging per post of per email.

Ledenadministratie
Sinds ruim twee jaar werkt de KNOB met een online systeem voor het verzenden van berichten zoals facturen en uitnodigingen voor studiedagen. U kunt kiezen of u berichten per e-mail of per post wilt ontvangen. Digitale postverspreiding scheelt aanzienlijk in kosten en is beter voor het milieu. Indien u onze berichten digitaal wilt ontvangen, kunt u contact opnemen met ons secretariaat via info@knob.nl of 015 278 1535. Het bestuur dankt u bij voorbaat voor uw medewerking.

SUMMARIES

Nature reserves as features of historical value. The continuing change in the concept of nature in our culture
Rob Dettingmeijer

Dutchmen have not so much created the Netherlands as caused it. The historical landscapes are compromises between what was possible and what was desirable. The last attack on unused or sparsely used wasteland was less than one and a half century ago.
Since then wasteland has been called nature conservation area. Increasing scarcity of such areas was regretted by more and more people.
In a number of phases defensive protection against bringing nature into cultivation developed into an offensive that 'returned' cultivated land to nature. According to many authors this development started with the foundation of the Society for the Preservation of Nature in the Netherlands in 1905. Since the forties a national policy has started to develop, which also involved nature conservation in its assessments on physical planning. In the seventies nature conservation as a mass movement came into vogue. Nature and a more natural life were becoming priorities for more and more people, while fear of environmental disasters and resistance against new motorways and polluting industry increased. In the eighties nature conservation was becoming more powerful and a start was made with the conversion of natural landscape into 'new nature'. In the nineties an increasing number of binding European and international treaties came into effect. The present government thinks that this is the reason why the country threatens to be locked up and tries to interpret the regulations as flexibly as possible and to economize strongly on nature. Now that nature has been forced onto the defensive, the time seems to have come when nature reserves should be able to claim protection as cultural heritage as well. For the first phase Naardermeer is the best candidate, for the second the area around Posbank and for the third Deelerwoud. The most important recently developed nature reserve is the island of Tiengemeten, which is a perfect illustration of the views and types of nature that were considered desirable and possible to make around the turn of the century.

Landscape as cultural heritage. Historical processes and layered landscapes
Hans Renes

During the twentieth century, the man-made landscape was gradually discovered as cultural heritage. At first, the leading idea was, that the man-made landscape was the result of a slow process leading up to a 'climax' in the nineteenth century. Since then, landscapes have been changing at an increasing speed. Conservation aimed at protecting the 'traditional' landscapes that had more or less survived the twentieth century.
During the 1980s new research showed that many landscapes had a dynamic and often troubled history. Mapping methods were developed, showing the landscape as a collection of objects, each with its own history. Although these methods saw landscape history as dynamic, they were at the same time reductionist visions, losing sight of the landscape as a whole.
In recent years new methods, such as the 'biographical' approach, have opened new perspectives on the management of landscapes with complex histories. A special tool for research as well as for planning is the metaphor of historical layers in the landscape. It is evident that layers do not only exist in the archaeological sense (vertical layers, that can be peeled off to reach older traces), but also in a geographical sense (horizontal patterns as a result of, for example, innovation-diffusion). In other cases, traces of different periods are intermixed, when different activities took place on the same surface, each development erasing most earlier traces but at the same time leaving traces as a 'palimpsest'. Moreover, 'intellectual layers' can be distinguished where older periods are reactivated. Lastly, even objects that seem unchanged for many centuries, have received different functions and meanings in the course of time, making it possible to distinguish 'layers of meaning'.

Re-animated heritage. National Project Nieuwe Hollandse Waterlinie (New Dutch Water Defence Line) as a format for landscape policy
Eric Luiten

Landscape policy has always been characterized, often supported but just as often hindered by its multiple origins in both landscape protection and landscape development. Along the recalcitrant and frequently inconsistent lines of preservation of monuments, nature conservation, land use, open-air recreation and the planting of new woods and shrubs respectively, landscape protection did not develop without difficulty. On a government level landscape protection was most extensively laid down in the Structure Plan for Nature Conservation and Protection of the Countryside. In this Plan the government introduced an extensive series of landscape categories, among which National Parks, National Landscapes, Valuable Agricultural Cultural Landscapes, Natural Heritage Valuable Areas, Large Landscape Unities and Valuable Scenic and/or Historical Views. In the Green Space Structure Plan from 1994 the differentiation of landscape policy was drastically reduced to the category of Valuable Cultural Landscapes and in addition a reference was made to the intended execution of large projects, such as the *Randstad* Green Structure and the National Ecological Network. In the revision of this Structural Plan in 2002 the category of National Landscapes was reintroduced.
From the quarter of landscape development approximately every ten years a policy document is issued. The View on Landscape Creation (dating from the seventies), the View on Landscape (eighties) and the Policy Document on Landscape (nineties) are to be regarded as attempts at a synthesis of the various motives behind landscape development. The gist of these policy documents shifts from manifests for national green areas towards worked-out, integral concepts and formulas for rural-area development and closes with more and more complicatedly formulated recommendations, such as in the Development-oriented Landscape Strategy. After the Policy Document on Landscape with poorly argued maps of the so-called National Landscape Pattern, independent, development-oriented landscape policy on a national scale ceased to exist.
After a period in which physical planning described landscapes in terms like 'agricultural area with high to very high cultural-historical, scientific and/or natural heritage values' respectively, these past years two policy categories have been relied on on a government level: National Landscapes and Government Buffer Zones. After the recent change of government in 2010 landscape policy as embedded in physical planning, however, seems to have evaporated forever.
The Third Policy Document on Architecture 'Designing the Netherlands' from 2001 (just as the Belvedere Policy Document from 1999) is a pragmatically composed action programme in which ten concrete spatial assignments are

presented. As promised in the Policy Document, these projects would have to comply with high quality standards. One of these projects was the revitalization of the Nieuwe Hollandse Waterlinie. The purpose of this project was finding a balance between consolidation, protection, utilization and adjustment of the historical qualities of this military defence structure. In the light of the analysis of a permanently groping policy for Dutch cultural landscapes, the approach to the Nieuwe Hollandse Waterlinie is an interesting reference. After all, it concerns a concrete area with historically based boundaries, with identifiable patterns and artefacts on a regional scale. The project was initiated from an interest in increase of values and is integral in tone and ambition. In the national project Nieuwe Hollandse Waterlinie cultural heritage management, landscape protection and (landscape-)architectonic quality care, region marking, recreation facilities and tourism, and water and nature policy come together. Also on the level of preservation of monuments new insights are being developed.

The Wadden Sea, a gigantic world natural heritage park
Jos Bosman

Since 2009 the Dutch and German parts of the Wadden Sea have been on the Unesco list of world heritage. Germany and – on an international level – the Wadden Sea Forum and the Common Wadden Sea Secretariat in Willemshaven promote the idea to experience the Wadden Sea as a gigantic North European nature park, from the islands to the continental coast. The Netherlands pursue a policy which has so far adopted a reserved attitude towards the concept of a gigantic park. As a result, since 2009 not a single additional tourist came to experience mudflats from the Dutch coast in the special setting offered by the Wadden Sea (the light, the seals and the brooding birds). A history is at the root of the Dutch reserve, and nevertheless the northern provinces are trying to design a new chapter with the aid of the national 'Waddenfonds' (Wadden Sea Fund), with more attention and possibilities for experiencing the mudflats. The history of this reserved attitude is as follows: In the 70s of the 20th century the intention still was to reclaim all the summer polders, tidal marshes and mudflats of the province of Friesland (the western edge of the Dutch Wadden Sea), which had formed in the course of centuries. The plan was abandoned in 1979. Thus the 'Dutch Society for the Preservation of the Wadden Sea', founded in 1965, was confirmed in its role of pioneer. In 2004 the government combined the aim of preservation with the extraction of natural gas in the Wadden Sea, whereby a fund was created – the 'Waddenfonds' – for scientific research and practical measures for the stabilization of the economy and the natural balance in the Wadden Sea area, also in view of the approaching climate change. In line with this policy 'nature compensation' – in areas lying inside the dikes – was introduced as a measure taken in connection with the harbour activities and energy production in Eemshaven. The National Park locations for an explicit experience of nature related to mudflats are limited to two islands (Texel and Schiermonnikoog), and Lauwersmeer, which is not connected with the Wadden Sea. In Germany, just as in Denmark, the entire Wadden Sea is National Park. In the Netherlands access to the area outside the dikes is formally prohibited, with the exception of a limited number of coastal locations (for guided walks across the mudflats and birdwatching), whereas in Germany the National Park is much used by tourists on small artificial beaches and nature lovers in the tidal marshes. The Dutch policy stimulates new forms of creating mudflats and bird-observation locations in areas within the dikes (Emmapolder). With considerable subsidy from the Waddenfonds this phenomenon is being expanded at the moment. The Frisian provincial nature association 'It Fryske Gea' has realized a mudflats centre next to the dike near Hallum, which is to be opened in 2012. The association is counting on fifteen to twenty thousand visitors to the mudflats centre a year. The province of Groningen is going to lay out a cycle track alternately on and next to the dike, on locations where there is no cycle track yet, so that a long cycling tour along the Wadden Sea will be possible in 2015. These small-scale interventions along and on the large-scale sea wall will transform it into a multifunctional dike: a jewel consciously framing a world natural heritage relating a Dutch mentality to the Wadden Sea in a recognizable way, for both Dutch and foreign tourists.

AUTEURS

Dr. R. Dettingmeijer gaf les in en doet onderzoek naar de geschiedenis en theorie van architectuur, stedenbouw, tuin- en landschapsarchitectuur en visuele cultuur. Hij studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Universiteit Utrecht en promoveerde daar op de dissertatie *Open Stad, planontwikkeling, stedebouw, volkshuisvesting en architektuur in Rotterdam tussen de twee Wereldoorlogen* (1988). Hij was een van de oprichters van het European Architectural History Network. Van de tentoonstelling Rietvelds Universum, was hij gastcurator en redacteur van de gelijknamige publicatie (Rotterdam/Utrecht 2010).

Prof. dr. J. Renes is bijzonder hoogleraar Erfgoed van Stad en Land aan de Faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam. Hans Renes is daarnaast docent Historische Geografie en Erfgoed aan de Universiteit Utrecht en de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij is gespecialiseerd in geschiedenis en erfgoed van cultuurlandschappen in Nederland en Europa.

Prof. ir. E.A.J. Luiten is zelfstandig landschapsarchitect. Hij werkte tussen 1985 en 1990 bij het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij in Gelderland, Groningen en Noord-Brabant. Tussen 1990 en 1995 was hij projectleider bij H+N+S Landschapsarchitecten in Utrecht. Daarnaast was hij medeoprichter van en kernredacteur voor het tijdschrift *Blauwe Kamer* en het *Jaarboek Landschapsarchitectuur en Stedebouw in Nederland*. Medio 2005 werd hij benoemd tot deeltijdhoogleraar Erfgoed en Ruimtelijk Ontwerp (de Belvedereleerstoel) aan de TU Delft. In die hoedanigheid doet hij onderzoek naar de transformatie van landschappelijk en stedelijk erfgoed. Hij was curator voor de internationale manifestatie A Wider View, onderdeel van de eerste Triënnale Apeldoorn in 2008. Sinds september 2009 is hij parttime provinciaal adviseur ruimtelijke kwaliteit in Zuid-Holland.

Dr. ir. J. Bosman is sinds 2005 universitair hoofddocent Architectonisch ontwerpen aan de TU Eindhoven. Van 2009 tot juli 2011 was hij lector Ruimtelijke Transformaties bij de Hanzehogeschool Groningen, waar hij samen met zijn kenniskring en in samenwerking met de Waddenacademie in juni 2011 het symposium 'Op 'n diek' organiseerde, over de vastelandskust van de Waddenzee,. Bosman was van 1986 tot 1994 werkzaam bij het instituut voor Theorie en Geschiedenis van de Architectuur, aan de ETH Zürich, en gaf vervolgens les in Architectuurtheorie en ontwerpen in Frankfurt (Staedelschule), Vico Morcote (SCI-Arc), New York (Columbia University), New Haven (Yale University), Delft (TU) en Kassel (GhK).

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

zie ook: www.knob.nl/bulletin/richtlijnen-voor-auteurs

Het *Bulletin KNOB* publiceert bij voorkeur vernieuwend wetenschappelijk onderzoek op het gebied van archeologie, architectuur- en bouwgeschiedenis, stedenbouwgeschiedenis, cultuurlandschap en monumenten, dat degelijk onderbouwd, aanschouwelijk geïllustreerd en niet eerder of elders gepubliceerd is.

Graag ontvangt de redactie een eerste voorstel voor een artikel in de vorm van een beknopte synopsis, met enkele relevante afbeeldingen.
Als richtlijn voor een definitief artikel geldt een maximum van 5.000 woorden, exclusief noten, met tien tot vijftien afbeeldingen. Definitieve kopij bestaat uit de volgende onderdelen:
- Een pakkende titel die de lading dekt, eventueel een ondertitel, en de naam van de auteur;
- De tekst van het artikel, in één lettertype, zonder inspringingen of afbrekingen;
- Doorlopend genummerde eindnoten, met daarin gebruikte literatuur, gebruikte archivalia en overige bronnen;
- Genummerde kopieën van de afbeeldingen. Na acceptatie van het artikel vragen wij digitaal en/of origineel beeldmateriaal van goede kwaliteit en vrij van rechten;
- Genummerde lijst van bijschriften, met daarin opgenomen de fotoverantwoording;
- Samenvatting van maximaal 500 woorden voor vertaling in het Engels;
- Korte biografie van de auteur(s) van max. 100 woorden, beginnend met titel(s), voorletters en naam. Literatuurvermelding en geboortejaar blijven achterwege.

Peer-review

Het *Bulletin KNOB* is peer-reviewed. Elk voorstel wordt in principe beoordeeld door twee deskundigen (reviewers). Reactie, opmerkingen, advies en commentaar worden aan de hoofdredacteur bekend gemaakt. Vervolgens neemt de hoofdredacteur contact op met de auteur en bespreekt de mogelijkheden tot plaatsing in het *Bulletin*.

Tekstopmaak

- Teksten digitaal aanleveren als Word-bestand, met een complete uitdraai op papier;
- Geen afwijkende marges instellen;
- Nieuwe alinea aangeven met harde return; geen tab, inspringing of witregel;
- Geen handmatige woordafbrekingen;
- Gebruik één korpsgrootte voor de hele tekst;
- Gebruik een cursief lettertype voor boek- of tijdschrifttitels;
- Citaten tussen enkele aanhalingstekens, citaten daarbinnen tussen dubbele aanhalingstekens;
- Bijschriften worden niet afgesloten met een punt;
- Geen paginanummering invoeren;
- Noten: gebruik automatische eindnoten (geen voetnoten) in Word. Het nootcijfer komt in de lopende tekst na de punt van de betreffende zin;
- Afbeeldingen: de verwijzing naar de afbeelding opnemen in de tekst (afb. 00), voor een komma of een punt;
- Breng een indeling in de tekst aan door middel van tussenkopjes en alinea's. Gebruik het liefst zo weinig mogelijk witregels.

Spelling en interpunctie

- Hanteer bij het schrijven de spellingsregels van het Groene boekje;
- Zet geen punt achter de hoofdtitel en de tussenkopjes;
- Vermijd het gebruik van afkortingen zoals d.w.z., ca., e.a., bijv., etc. Schrijf deze woorden voluit.
- Gebruik geen titels als drs., dr. en ir. in de lopende tekst;
- Citaten tussen enkele aanhalingstekens, citaten daarbinnen tussen dubbele aanhalingstekens. Bij citaten van hele zinnen valt het aanhalingsteken achter de punt, zo ook bij citaten waar alleen het laatste gedeelte van de zin is weergegeven, dat eindigt met een punt. Bij fragmenten van zinnen valt het aanhalingsteken voor de punt;
- Een in de tekst aangehaalde titel van een artikel wordt tussen enkele aanhalingstekens geplaatst, net als een uitdrukking, vakterm etc.;
- Gedachtestreepjes worden gebruikt om een tussenzin duidelijk af te scheiden van de rest van de zin;
- Gebruik een dubbele punt om een opsomming, verklaring, toelichting of omschrijving aan te kondigen, of een citaat in te leiden. De tekst na de dubbele punt begint meestal met een kleine letter. Schrijf alleen een hoofdletter als na het leesteken een eigennaam of een geciteerde zin volgt, of als er meerdere zinnen volgen;
- De puntkomma geeft een nauwe inhoudelijke samenhang tussen twee zinnen aan. De relatie tussen de zinnen voor en na de puntkomma kan variëren. Zo kan de tweede zin extra informatie geven, een uitwerking geven of een tegenstelling verduidelijken. Gebruik de puntkomma ook om langere opsommingen te scheiden – zeker bij een opsomming waarvan een of meer delen al een komma bevat.

Cursivering

Titels van tijdschriften, boeken en kunstwerken worden in de tekst gecursiveerd. Namen van gebouwen, tentoonstellingen, verenigingen en stromingen niet. Namen van tentoonstellingen worden tussen aanhalingstekens geplaatst. Dat betekent dat *De Stijl* als tijdschrift gecursiveerd moet worden, maar als stroming niet. Ook buitenlandse woorden komen cursief in de tekst: *pièce de resistance*. Alle buitenlandse woorden die in Van Dale zijn opgenomen, kunnen ongecursiveerd blijven.

Getallen

Getallen worden in cijfers gezet wanneer het jaartallen, data, exacte hoeveelheden boven de twintig of een uitgesproken nummering betreft. De hele getallen beneden de twintig, de tientallen tot honderd, de honderdtallen tot duizend en de getallen duizend, honderdduizend, miljoen en miljard schrijft men voluit. Enkele voorbeelden: zeventien architecten; ongeveer dertig gebouwen; 47 machines; de kavelnummers 2, 8, 13 en 36; 250.000 bezoekers; circa elfduizend ontwerptekeningen en dertienhonderd foto's; negentiende-eeuwse architecten; op 3 oktober 1994; jaartallen: 1940-1945, en niet: 1940-45.

Hoofdletters en kleine letters

Gebruik een hoofdletter in de volgende gevallen:
- Volkeren: Engelsen, Amerikanen; maar: apachen, indianen, aboriginals, joden;
- Christelijke feestdagen: Hemelvaart, Aswoensdag, Kerstmis; maar: kerstfeest;
- Geschiedkundige perioden en gebeurtenissen: Middeleeuwen, Renaissance, Tweede Wereldoorlog;
- Afdelingen binnen instellingen/bedrijven: afdeling Financiën, Personeelszaken, Binnenlandse Zaken;
- Het Rijk, de Staat, de Kerk als instituut in: de Kerk heeft lange tijd de politiek bepaald;
- Zelfstandig gebruikte namen van windrichtingen als een regio wordt bedoeld: het Noorden, het Zuiden, het Westen; maar: westers(e).

Gebruik een kleine letter in de volgende gevallen:
- Na een dubbele punt;
- Aanduidingen van religies: christendom, islam;
- Politieke groeperingen: liberalen, socialisten;
- Windrichtingen: westen, oosterburen, oosterse filosofie; maar Zuid-Italië;
- Functies en titels: koningin Beatrix, minister Korthals;
- Soortaanduidingen van opleidingen: atheneum, havo, vmbo;
- Stromingen: barok, kubisme, futurisme, modernisme.

Namen van personen en instellingen

Als een persoon voor het eerst in de tekst voorkomt wordt hij/zij met voornaam of initiaal (wat het meest gangbaar is, of waarvoor in de hele tekst gekozen is) en achternaam genoemd. Titels worden niet opgenomen, tenzij daar een historische reden voor is. Geef tevens het geboorte- en eventuele sterfjaar aan en eventueel de functie, als dit nodig is voor het begrip van de tekst. Voorbeelden: De criticus K. Niehaus ... De architect J.J.P. Oud (1890-1963) ...
Wees consequent in het vermelden van namen van instellingen en bedrijven. Wanneer een instelling in de loop der tijd verschillende benamingen heeft gehad, vermeld die verschillende namen met de bijbehorende periodes dan in een noot. De

eerste keer dat deze namen in de tekst voorkomen worden ze voluit geschreven, daarna kan eventueel een korte versie worden gebruikt. Voorbeelden: Rijksacademie van Beeldende Kunsten (Rijksacademie); N.V. Bataafsche Import Maatschappij (BIM).

Citaten

Bij citaten wordt de oorspronkelijke spelling van de auteur gevolgd, tenzij het om duidelijke fouten gaat. Voor foutief gespelde namen geldt hetzelfde. Verduidelijkingen van onderdelen van citaten kunnen tussen vierkante haken worden toegevoegd: [sic].
Wanneer een deel van de zin wordt geciteerd of als tussen twee geciteerde stukken tekst een deel van de oorspronkelijke tekst wordt weggelaten, dan maakt men gebruik van het beletselteken [...].
Citaten worden tussen enkele aanhalingstekens geplaatst.

Noten en gebruikte literatuur

Gebruik noten niet als vertoon van eruditie, maar als verwijzing naar literatuur waaruit wordt geciteerd of andere bronnen waaraan gegevens of opinies zijn ontleend. Bij hoge uitzondering kan in een noot een interessant nevenverhaal worden verteld, waarvoor in de hoofdtekst geen plaats is. Gebruik automatische eindnoten (geen voetnoten) in Word, in de lopende tekst komt het nootcijfer na de punt.
De naam van de auteur altijd zonder titulatuur, voorafgegaan door voorletters – geen voornamen. Titels van tijdschriften en boeken worden gecursiveerd; titels van artikelen worden tussen enkele aanhalingstekens geplaatst. Voor de gegevens betreffende auteur(s), redacteur(en) en exacte titel dient de titelpagina van het boek (en niet het omslag) geraadpleegd te worden. Noem maximaal drie publicatieplaatsen met daartussen een schuine streep. Vermeld bij meer dan drie publicatieplaatsen alleen de eerste met daarachter [etc.].

- De titelvermelding van een *boek* bevat de auteursna(a)m(en), de volledige titel en ondertitel, plaats en jaar van uitgave. Voorbeeld: G. van Tussenbroek, *Bouwhistorie in Nederland. Kennis en bescherming van gebouwen*, Utrecht 2000.
- De titelvermelding van een *hoofdstuk/bijdrage in een boek* bevat de auteursna(a)m(en), de volledige titel en ondertitel, de titel van het boek voorafgegaan door 'in:', plaats en jaar van uitgave, en alle pagina's zonder toevoeging van pag., p. of pp.. Voorbeeld: H. Zijlstra, 'Platte daken en open hoeken', in: Dettingmeijer, Van Thoor en Van Zijl (red.), *Rietvelds Universum*, Rotterdam 2010, 118-137.
- De titelvermelding van een *artikel in een tijdschrift* bevat de auteursna(a)m(en), de volledige titel en ondertitel, de titel van het tijdschrift, de vermelding van de jaargang, het jaar tussen haakjes, het tijdschriftnummer en alle pagina's zonder toevoeging van pag., p. of pp.. Voorbeeld: F. Schmidt, 'De uitdaging van de architectuurhistoricus', *Bulletin KNOB* 109 (2010) 4, 114-123.

Behandel de notatie van hetzelfde tijdschrift op één manier. Dus niet: *Bouwkundig weekblad* 64 (1964) nr. 29 en *Bouwkundig weekblad* 14 februari 1947.

Wanneer hetzelfde werk in de volgende noot weer voorkomt, wordt alleen de achternaam van de auteur vermeld, daarachter zonder komma het jaartal van de publicatie, dan tussen haakjes een verwijzing naar de oorspronkelijke noot, en na een komma de bedoelde pagina('s) zonder toevoeging van pag., p. of pp. Er wordt dus geen gebruik gemaakt van de termen ibidem, id., op.cit. of 'zie noot'. Bijvoorbeeld: Bakker 2006 (noot 17), 56-58.

Bij een publicatie met meer dan drie auteurs slechts de eerste vermelden, gevolgd door e.a. Als er sprake is van een (of meerdere) redacteur(s) wordt de toevoeging (red.) gehanteerd. Een publicatie met twee of drie auteurs wordt in de noot aangeduid met: naam, naam en naam: voor het overige als bij één auteur. Ook in een volgende, verkorte noot worden de namen op deze wijze vermeld.

Zijn alleen de initialen van de auteur bekend, vermeld die dan in kapitalen. Zijn initialen vermeld, maar is de auteur toch bekend, dan wordt alleen de eerste letter van de achternaam genoteerd met daarachter tussen vierkante haken de overige letters. Is de auteur geheel onbekend dan wordt het eerste titelwoord dat geen lidwoord is behandeld als de auteursnaam. Is ook de titel onbekend dan wordt de naam van het betreffende boek of tijdschrift op die wijze vermeld.
Als het publicatiejaar onbekend is, wordt gebruik gemaakt van de latijnse afkorting s.a. Als het publicatiejaar niet op de titelpagina is vermeld, maar uit andere bron bekend is, dan dit tussen vierkante haken plaatsen [1933].
Als de publicatieplaats onbekend is, wordt gebruik gemaakt van de latijnse afkorting s.l. Als de publicatieplaats niet op de titelpagina is vermeld, maar uit andere bron bekend is, dan dit tussen vierkante haken plaatsen [Utrecht].

Paginering: bij twee opeenvolgende pagina's: 22-23, 124-125 (dus niet: 124-25); bij meer dan twee pagina's: 132-147. Pagina 147 is in dit geval de laatste pagina van de betreffende tekst, inclusief eventuele noten. Pagina 147 is dus niet de eerste pagina van het volgende stuk. Als een tijdschrift de jaargang door pagineert, is het aan te raden om ook het nummer van de aflevering van het tijdschrift te vermelden.

Verwijs bij archiefstukken altijd van algemeen naar specifiek. Afkortingen introduceren in de eerste noot. Volgorde (indien van toepassing): archiefbewaarplaats, toegangsnummer, archiefnaam, inventarisnummer, naam archiefbestand (evt. met jaar), pagina of folio (datum). Voorbeeld: Nationaal Archief, 1.01.05, Staten-Generaal, inv.nr. 3269, Resolutiën (1663), 716vo (27 november 1663).

Aanleverinstructies beeld

Illustraties in het *Bulletin KNOB* worden in zwartwit of kleur afgebeeld.
Vermijd zoveel mogelijk scans uit boeken, tijdschriften of kranten, in verband met aanwezig raster.
Geef in de tekst aan waar elke afbeelding hoort te komen (afb. 00). De nummers van de afbeeldingen komen terug in de bijschriften.
Lever beeld aan dat vrij is van rechten. De kosten voor het vervaardigen en het gebruik van afbeeldingen kunnen in de regel niet bij de redactie van het *Bulletin KNOB* worden gedeclareerd.
De bestanden moeten op een overzichtelijke manier worden aangeleverd, met een geprinte inhoudsopgave waaruit blijkt welke bestanden op de bijgeleverde drager (bijv. cd) staan, en onder welke namen ze zijn opgeslagen.
Fotoverantwoording opnemen in het betreffende bijschrift bij de foto, alles in een Word-bestand. Bijvoorbeeld: Afb. 14. Philipscomplex Strijp S in Eindhoven, gezien vanuit het noorden (foto Hollandse Hoogte)

- Originele foto's

Voor zwartwit-afbeeldingen: zwartwit-foto's; voor kleurenafbeeldingen: kleurenfoto's of dia's.

- Digitale foto's

Alle digitale foto's moet worden aangeleverd in EPS, TIFF, of JPG, in 300 dpi op het formaat waarop het beeld in de opmaak geplaatst gaat worden. Breedte één kolom: 90 mm; breedte twee kolommen 180 mm. Aanlevering beeld in RGB.

- Digitale renderingen

Alle digitale renderingen moeten worden aangeleverd in EPS, TIFF, of JPG, in 600 dpi, bij voorkeur op het formaat waarop het beeld in het boek geplaatst gaat worden. Breedte één kolom: 90 mm; breedte twee kolommen 180 mm. Aanlevering beeld in RGB. Geen lagen in het beeld laten zitten, maar het beeld 'flatten'.

- Digitale tekeningen

Digitale tekeningen moeten worden aangeleverd in EPS, TIFF, of JPG, in 600 dpi. Aanlevering beeld in RGB. De minimaal aan te houden lijndiktes bij plaatsing op 100% zijn bij positief gebruik 0,25 pt en bij negatief/diapositief gebruik 0,3 pt. Lijnen mogen dus niet dunner zijn. Breedte één kolom: 90 mm; breedte twee kolommen 180 mm. Als het beeld later toch vergroot of verkleind wordt, moeten de lijndiktes opnieuw worden aangepast.

Aanleveren kopij

Graag ontvangt de redactie een eerste voorstel voor een artikel in de vorm van een beknopte synopsis, met enkele relevante afbeeldingen, zowel digitaal als op papier via:

Bulletin KNOB
t.a.v. mevr. Dr. M.T.A. van Thoor, hoofdredacteur
Postbus 5043
2600 GA Delft
015 2781535
info@knob.nl
www.knob.nl

RESTAURATIE - ONDERHOUD - NIEUWBOUW

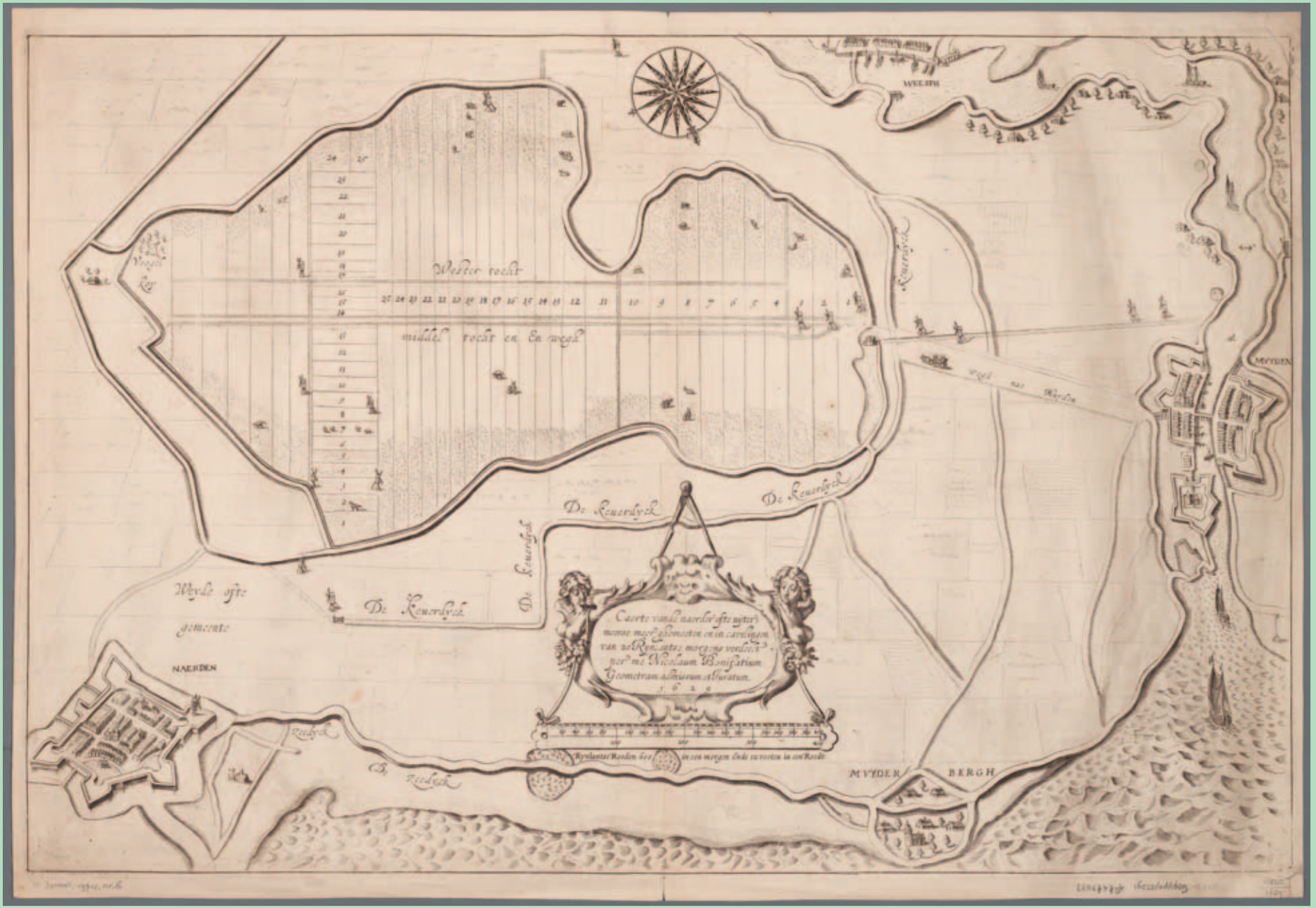
Restauratie Laurentiuskerk te Kimswerd

KIJLSTRA - BROUWER

bureau voor architectuur en restauratie bna

WWW.KIJLSTRABROUWER.NL

BEETSTERZWAAG, hoofdstraat 44 9244 CN, tel. 0512-38 26 60

Westse rechte
middelste rechte en Oostse rechte
De Keuerdyck
De Keuerdyck
De Keuerdyck
De Keuerdyck
Weyde oyste
gemeente
NAERDEN
MUYDEN
MUYDEN BERGH